

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

SZAKASZOK

MAGYARORSZÁG

ÚJABB TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA: ANGYAL DÁVID

BUDAPEST, 1928
FRAN KLIN-TÁRSULAT
MAGTAR ÍROD. INTÉZET ÉS KÖKYVNYOMDA
KIADÁSA

SZAKASZOK
MAGYARORSZÁG
ÚJABB TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

BUDAPEST, 1928
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD, INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

TARTALOM.

	Lap
I. Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben	5
II. Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói	22
III. Gróf Széchenyi István döblingi évei	64
IV. Lord Loftus és Széchenyi	116
V. Gróf Tisza István emlékezete.....	131

MAGYAR POLITIKAI PEREK A XIX. SZÁZAD ELSŐ ÉVEIBEN.¹

Az 1795-iki kivégzések után sem szűnt meg a kormány gyanakodása a magyarországi «jacobinus»-szellem iránt. A gyanút folyton táplálták a rosszlelkű árulkodások, sinistrée delationes, mint az 1805-iki törvény (III.) mondja. Az árulkodások néha egészen ártatlan multságokat vagy beszélgetéseket jelentettek fel, máskor elégületlen emberek ügyefogyott mozgolódását. A kormány mindig komolyan veszi a feljelentéseket és többnyire kegyetlenül sújtja a sinistra delatiók áldozatait.

E perek nemcsak a kormány viselkedését jellemzik. Világot vetnek az ország különböző vidékein lakó s jobbra az intelligenciához tartozó társadalmi osztályok hangulatára is. Látszik, hogy ez osztályokat élénken foglalkoztatják a francia forradalom eszméi. Ez eszmékkal olykor összekapcsolódnak a régi magyar szabadságharcok emlékei is. Érezzük e perekből, mint szeretnének menekülni sokan a közélet fojtott levegőjéből, hogy szabadabb kormányzat alatt vágyaikhoz méltóbban élhessenek.

¹ Századok. 1916.

I.

1800 körül gyanús mozgalom volt észrevehető Szombathelyen. Azaz, valaki gyanús mozgalomnak tartotta azt, hogy *egy* szombathelyi társaság hol egyik tagjának, hol a másiknak lakásán gyülekezett. Ez a névtelen árulkodó följelentette a társaságot a kormánynak azon a címen, hogy a gyanúsítottak egy jakobinus klubot alkotnak és mindig másutt ülészenek. Ferenc király kormánya megbízta Chernél Dávidot, a kőszegi kerületi tábla elnökét, hogy indítsa meg a vizsgálatot. Chernél kihallgatta a följelentőt, de az semmit sem tudott mondani, hanem Tóthra, a szombathelyi városi jegyzőre hivatkozott. Tóthnak bizonyítékai pedig összesen ezek voltak: a gyanúsítottakat a közvélemény jakobinusoknak hiszi és közülök némelyek rosszhírű emberek. Tóth alaptalan hozzávetésekkel és mendemondákkal támogatta állításait. A többi kihallgatott tanú sem bírta bizonyítani, hogy a szóbanforgó társaság jakobinus klubot alkotott volna. Ellenben világosan kitűnt a tanúk vallomásából, hogy a gyanúsítottak időnként kártyázás vagy olvasgatás végett találkoznak.

A vizsgálat eredményéről József nádor 1800 július 22-én jelentést tett az udvarnak. A jelentés kettős indítványon végződött. Az egyik az volt, hogy szüntessék meg a további vizsgálatot. A másik indítványt a német eredeti után hű fordításban közöljük: «Mivel azonban ilyen fontos ügyben semmit sem szabad elhanyagolnunk, a kőszegi kerületi tábla elnökének meg kellene hagy-

mink, hogy éber szemmel vigyázzon mindenre, ami Szombathelyen történik és ha valami aggodalmas dolgot vesz észre, azt rögtön jelentse fel».

Az államtanács is tárgyalta József főherceg jelentését és mindegyik tanácsos elfogadta Izden-czynek azt az indítványát, hogy a nádor javaslatai jóváhagyás végett terjesztessenek a felség elé. Ferenc király 1800 augusztus 10-én aláírásával és Kolowrat ellenjegyzésével megerősítette az államtanács véleményét.

Szombathelyen tehát nem üldöztek jakobinusokat, de Chernelnek vigyáznia kellett azokra, akik kártyáznak és talán még inkább azokra, akik olvasgatás végett találkoztak.¹

Leginkább Chernél jóindulatán múlt, hogy a szombathelyi olvasó társaságot nem bélyegezték oly jakobinus klubnak, mely a rémuralmat önnön tagjain érezte volna. De ki volt a följelentő és mik voltak motívumai? Talán magánbosszút akart állani vagy jutalmat várt, vagy maga is félt a büntetéstől és a följelentés által akart menekülni attól? E kérdésekre nem válaszolhatunk, de az ilyen motívumok néha külön, néha kapcsolatosan is ösztönözték a följelentőket, mint a következő két per története mutatja.

II.

Four János torontáljózseffelvai (Josefova) jegyző 1798-ban, majd újra 1800 január 21-én írásban tudatta a kormánnyal, hogy nagyon fon-

¹ Államtanács aktái. Bécsi udvari és állami levéltár, 2338/2270.

tos dolgot jelenthetne fel, ha őt el nem árulják. Néhány hét múlva bátrabban beszélt, azaz írt; február 14-én azt jelentette, hogy egy titkos társaság alakult, amely meg akarja öletni a magyar királyság főurait és pedig egyszerre. Azután e társaság ki akarja irtani Magyarországból a többi nemzetiség segítségével a németeket, sőt ő felségét is le akarja taszítani trónjáról.

Mindez elég komolyan hangzott. A magyar kancellária tanácsára Ferenc király felszólította József nádort, hogy hívassa Fourt Budára és vizsgálta meg a följelentett társaság viselkedését. E feladatra a nádor Tormássy Antalt, a temesi kerületi biztost jelölte ki. Tormássy már 1800 augusztus 15-én kiadta az elfogatási parancsokat. Elzáratta Győrffy József kamarai mérnököt és Kraudy Pál ügyvédet, mint a vádolt társaság tagjait s hozzájuk záratta Four Jánost, a följelentőt is. Mert úgy vette észre, hogy Four nem őszinte buzgalomból cselekedett, hanem maga is részes a bűnben és társait haragból jelentette fel vagy más hasonló értékű okból. Four valóban gyanús ember volt, azelőtt Erdélyben lakott, ott engedélyt kért a kincshasásra a guberniumtól, de mivel azt nem kapta meg, úgy szidalmazta a guberniumot, hogy megbüntették és kiutasították Erdélyből. Így került Torontál megyébe, ahol Győrffyvel és Kraudyval együtt egy gyermekesen vakmerő forradalmi tervet kövacsolt.

A királyi biztos ebben a tervezetésben nem látott főbenjáró bűnt és a három vádlott perét Temes vármegye bírói székéhez tette át. A vármegyei ügyész, Ágoston Lajos 1801 szeptember

12-én megindította a pert a nevezettek, azonkívül több végvári (Eittberg) és egy aradmegyei lakos ellen. A vádlevélben a három fővádлотtal halálos büntetésre érdemesnek jelentette ki, a jobbágyoknak, mivel részt nem vettek a bűncselekményben, de azt nem is jelentették fel, szintén súlyos büntetést szánt, noha életüket nem kívánta. Tulajdonképp mit vétett a mérnök, a jegyző és az ügyvéd, hogy a megyei főügyész halálos ítélettel akarta őket sújtani? A periratokból a történetekről a következő képet alkothatunk.

Győrffy József nem volt megelégedve sorsával, csekély fizetéssel szolgálta a kamarát és azt hitte, hogy őt, mint magyart, mellőzik. Bizonyára hatottak rá a franciaországi események, már 1792-ben gondolt egy összeesküvésre. Nemzeti fölkelésről ábrándozott, jól ismerte a magyar törvényeket s mennél nyomasztóbb körülményekbe jutott csekély előmenetele miatt, annál jobban gyűlölte a németeket s az idegen uralmat. 1797-ben megismerkedett Fourrai, e zavaros fejű s rosszhírű emberrel.

Four is forradalomról ábrándozott, különböző próféták alapján jósolgatta Ferenc király halálát s a magyarországi társadalmi rend felfordulását. A kettőhöz nemsokára Kraudy ügyvéd is csatlakozott. Four néha pénzt kölcsönzött társainak, de a társaságnak szellemi vezére Győrffy volt. Poharazás közben gyakran beszélgettek a forradalomról. Rákóczi nevét is emlegették. Igyekeztek másokat is megnyerni tervüknek, de siker nélkül. Kraudy indítványára elhatározták, hogy kifosztják azt a gyorskocsit, mely Erdély-

ből Temesvár felé visz állami jövedelmeket. Mert hiába, pénz kell a forradalomhoz. Ha meglesz a pénz, széjjelmennek hárman az ország különböző részeibe és titokban híveket toboroznak a forradalom számára. Győrffy szerkesztette az esküformulát, melyet az új híveknek alá kellett volna írniok. A formula szerint a magyar, tót, horvát, rác, oláh és bolgár nemzetek testvérekül ismerik el egymást, de a német erőnek erejével kiűzessék az országból, mivel a magyart mindenkép elnyomja. Azután Győrffy még egy proklamációt is szerkesztett, amelyben fel volt sorolva, hogy mi mindent szenved a magyar a némettől. A gyorskocsi kifosztására pedig néhány végvári és egy aradmegyei jobbágyot akartak rábeszélteni. El akarták hitetni velük, hogy az tulajdonkép nem büntetendő cselekmény, mert a vármegye urai kívánják a gyorskocsi pénzbeli szállítmányának eltávolítását. Azonban a végváriak okosabbak voltak a három tervelgető úrnál, eleintén figyeltek és vállalkozni látszottak, azután sejtteni kezdték, hogy alighanem pórul járnak és szépen hazaszállingóztak. E kudarc után a három tervkovács is elcsüggedt; többé nem gondoltak komolyan az összeesküvésre s ügyíátszik, Győrffy és Kraudy már 1798-ban összevesztek Fourrai. Talán sejtették már ekkor, hogy Four az ő rovásukra érdemeket kíván szerezni a kormány előtt. 1800 februárjában Győrffy tetteleg is bántalmazta a jegyzőt, amire ez a formális feljelentéssel felelt.

A vármegye sokáig húzta a pert, noha Győrffy sokat panaszkodott és folyamodott a halasztás miatt s noha 1802 őszén maga a kancellária is

leírt Ternes megyének, hogy mondjon már ítéletet. A vármegye Győrffyt okolta a halasztásért, mert Győrffy folyvást újabb és újabb aktákat kívánt megszerezni, hogy védelmét minél alaposabban szerkeszthesse. Különösen a temesmegyei bíróságtól kívánt szabadulni, mivel félt temesvári ellenségeinek befolyásától. De mindenféle allegációja hiábavaló volt. A vármegyei főügyész indítványának beadásától számítva öt évig kellett várnia, míg a vármegyén kimondották a perben az ítéletet. Ez idő alatt, 1800 augusztus 15-től 1805 június 23-ikáig, Temesvár városa börtönében volt fogva társaival együtt. Ekkor szállították őket a megyei börtönbe és csak 1806-szeptember 26-án hirdették ki az ítéletet. Ez ítélet alapján Győrffy, Four és Kraudy még hat évet lettek volna kénytelenek eltölteni egy fenyítőházban. A végvári jobbagyokat felmentette az ítélet, részint bizonyítékok hiánya, részint ártatlanságuk miatt. A megyei bíróság az ítéletet nem tartotta súlyosnak, sőt annak mentségül hivatkozott az enyhítő körülményekre. Mert hiszen a vádlottak tulajdonkép semmit sem csináltak, csak erejüket messze felülmúló dolgokról álmodoztak. A vádló és az elítéltek appelláltak. Így a három elítéltnak 1806 után is a vármegyei börtönben kellett maradniok, amíg a felsőbb fórumok el nem döntenek perüket. Különösen Győrffy védőügyvédje sürgette a döntést és egy királyi leirat fel is szólította a perszonalist a per gyorsítására 1807-ben. Mindamellett a királyi tábla nem igen sietett. Csak 1808 február 6-án erősítette meg a vármegye 1806 szeptemberi ítéletét. A hét-személyes tábla hozzájárult érdemben a királyi

tábla ítéletéhez, de kimondotta, hogy a hatévi büntetés a megyei ítélet napjától számíttassék. A magyar kancellária 1808 április 22-iki felterjesztésében figyelmeztette a királyt a három vádlott tervének bűnösségére s különösen a gyorskocsi kifosztásának kísérletére. De azt is kiemelte, hogy a vádlottak már több mint hét éve sínylődnek a börtönben s hogy Győrffy viseletét nemcsak védője, hanem a vármegye is dicséri. Ferenc király a felterjesztés következtében a megyei börtön három rabjának büntetését kegyelemből a vármegyei ítélet napjától számított három évre szállította le. De egyszersmind meghagyta a kancelláriának, hogy indítson vizsgálatot aziránt, vajon kiket terhel a felelősség azért, hogy a vádlottak a megyén öt évig voltak kénytelenek várakozni az ítéletre?

Az elítélteket 1808 júliusában kellett volna a szegedi fenyítőházba szállítani. De Győrffy és Kraudy már májusban megszöktek a temesmegyei börtönből. Ráczy Elek, a szegedi fenyítőház igazgatója csak Fourt vette át a temesmegyei ügyész kezéből. Mindjárt észrevette, hogy a hajdani jegyzőnek nincs tökéletes esze. Four sokat böjtölt s azt emlegette, hogy az elrejtett erdélyi kincset neki a szentírás fedezte fel. Az orvos részleges elmezavarnak, melankóliának nevezte hivatalos bizonyítványában Four állapotát. Lehet, hogy e bizonyítvány alapján már 1808 végén hazabocsátották a szerencsétlent, aki eléggé meglakolt bűnéért.¹ De társai is eleget szenvedtek;

¹ Orsz. Levéltár Kancellária. 1800, 4200: 1802, 764., 1809; 1803, 3499, 10,519; 1804.7953; 1807. 7920, 7921, 1209; 1808, 3739. 5803. 8133. 9588.

mindamellet még aránylag jól jártak mindany nyian. Mert ha végigtekintjük az ellenük intézett-vádakat, megtaláljuk azokban a felségárulási pe reknek szokásos anyagát: a társaság alkotását,, a lázító iratokat, a forradalom gondolatát. Sze rencsējük, hogy az emberséges tartományi biz tos perüket a vármegyéhez utasította és nem a királyi táblához. Ha Németh János ügyigazgató kezébe kerülnek a Győrffy-társaságnak hamar elejtett forradalmi ábrándjai, a három vádlott ki nem kerülhetne volna a hóhér pallosát.

III.

Zsarnóczay János és Mikola István Németh János kezébe jutottak. Igaz, hogy az ő vád lajstromuk változatosabb volt, mint a temes megyei raboké. Zsarnóczay, vagy valódi nevén Jakál János, barsmegyei születésű ügyvéd, körül belül 34 éves volt, midőn 1800 nyarán megismer kedett Mikola István táblai jurátussal és Kiss Károly volt hadnaggyal. Zsarnóczay viselete mindezideig kifogástalan volt; szegény csalá d-ból származott, öccsét maga nevelte sebésznek. És neveltjét a katonai szolgálatban aranyérem mel tüntették ki. De 1800 körül jövedelme már nagyon megcsappant, nehezen szerezte meg napi élelmét s új ismerősei vetekedtek vele a szegény ségben. Kiss Károly mesterembereknél lakott al bérletben Travy Krisztinával együtt, akivel vad házasságban élt s akinek már két gyermeke volt. Mikola István és Zsarnóczay közös szálláson lak tak, itt beszélték meg a világ dolgait s körükbe vonták az egészen tanulatlan Kiss Károlyt. Mi-

kola fiatalabb lehetett néhány évvel Zsarnóczaynál, II. József uralkodása alatt végezte iskoláit, de az ügyvédi vizsgát nem bírta letenni, ami fokozta elégtelenségét a közállapotokkal. Mohón olvasta a felvilágosult irodaimat, már gyermek-kora óta maga is írogatott verseket és prózai műveket. Barátja, Zsarnóczay, hálás közönsége volt Mikola iratainak.

A perekől nem igen zaklatott ügyvéd ráért olvasgatni, forgatta a szabadkőműves könyvecskéket és a «Der entlarvte Priester» című füzetet. Ő maga is írt németül a papság, a főurak ellen néhány izgató iratot, melyekben különösen a vallásos hitet durva gúnnyal támadta. Biztatta Mikolát, hogy írjon minél többet a vallás, a monarchia és a rendi világ ellen. És Mikola meg is írta az Újmódi Török Tükör, Füleky György és a Corvinus Mátyás című iratokat. Azonkívül verseket is írt Tallián Ádám lakodalmára, egy szatírárt Prileszky alispán ellen s egy gúnyos sírfeliratot Czindery Pálról. Írt más egyebet is hasonló szellemben magyar és latin nyelven; munkáinak egy részét Zsarnóczay németre fordította.¹ A munkásság közben az ügyvéd és a jurátus képzelete egyre merészebben kalandozott, próbáltak titkos társaságot alakítani, de Kiss Károlyon kí-

¹ Horváth Mihály a vádlottak iratainak tartalmát bővebben ismerteti. Azt mondja, hogy Zsarnóczay a maga iratait Mikola által kinyomatta. Erről a nyomtatásról semmit sem szól a kancelláriának az ítéletet ismertető felterjesztése (1802 március 26.). Ez a felterjesztés, valamint a legtöbb perirat Mikolának tulajdonítja az izgató iratok legnagyobb részének szerzőségét. De Horváth magát az ítéletet látta, melyhez mi nem férhettünk. Azért nem merjük elvetni állításait.

vül más szövetségest nem bírtak találni. Zsarnóczay arról beszélt, hogy jó volna, ha a franciák bejönnének az országba. Sőt más segítséget is emlegetett a társaság. 1800-ban a viddini Paszvan Oglu hatalmas felkelést támasztott a szultán ellen és nem messze a magyar határtól szorongatta a török seregeket. Zsarnóczayék a török lázadó segítségéről is ábrándoztak. Emlegették, hogy meg lehetne öletni a főurakat és mindjobbán belemelegedve terveikbe, 1800 augusztusában és szeptemberében elszánták magukat némi forradalmi próbálkozásra. Eövidebb izgató és gúnyoló iratokat függesztettek ki a mondott hónapokban Pestnek különböző terein. Sőt néhány városi tűzoltókocsit megrongáltak s október 16-án gyűjtogatni is próbáltak több helyütt s egy pesti ház valóban kigyulladt. Ez lett volna a nagy forradalom kezdete. De október közepe után elcsendesedtek. Azonban Travy Krisztina asszonyi realizmusa megrémült urának viselt dolgain. Biztatta a volt hadnagyot, hogy jelentse fel társait. Így megszabadulhat az esetleges büntetéstől s még jutalmat is remélhet, amire a nyomorban sínylődő háztartásnak nagy szüksége volt. Ez okok előtt Kiss Károly hamar meghajolt. Előbb szóval, majd írásban feljelentette Zsarnóczayt és Mikolát a pestmegyei alispánnak. A pesti bíró megvizsgáltatta erre a tűzoltókocsikat s úgy látta, hogy azokat valóban szándékosan megrongálták. Erre 1800 november 15-én elfogták Zsarnóczayt és Mikolát, a fiskus megindította ellenük a vizsgálatot és Kiss Károlyt is elfogatta, Németh János, a királyi ügyek igazgatója most elemében volt. Egy újabb Martinovics-per képe tárult elébe.

Titkos társaság, felforgató iratok, gyűjtogatás, mint a lázadás kezdete és látható jele: mindez biztos útnak látszott a vérpad felé. Már pedig Németh szerette ez útra ráterelni a «nyugtalanokat». Elég hamar végezte a vizsgálatot, 1801 márciusban már jelentette Bécsbe, hogy mind a három vádlott ellen meg kellene indítani a hűtlenségi pert. Március 25-én a király véleményt kért a kancelláriától az ügyigazgató jelentéséről. A kancellária már március 27-én felterjesztette véleményét a felségnek s ebben hozzájárult az ügyigazgatói indítványhoz, csak Kiss Károly számára ajánlott kíméletet. Az államtanács valamennyi tagja elfogadta a kancellária javaslatát. 1801 május 2-án s május 8-án a kancellária tudatta a nádorral, hogy meg kell indítani a főbenjáró pert Zsarnóczay és Mikola ellen, de Kiss Károly ellen csak akkor, ha a nevezettek pörében Kissre nézve újabb terhelő mozzanatok merülnének fel. A királyi tábla és a hétszemélyes bíróság elítélte mind a három vádlottat 1801 december 11-én és 1802 június 30-án, úgy, amint Németh János kívánta. A tanuk vallomásait megerősítette Kiss Károly készséges vádaskodása. A táblák az ő vádaskodását mint teljes értékű tanúvallomást fogadták el az 1715. évi VII. törvénycikk 7. §-a alapján.¹

Különben Mikola és Zsarnóczay az iratok szerkesztését és egy részük kifüggesztését nem tagadhatták. Zsarnóczay a szóval elkövetett felségsértés vádját tagadta, a Paszvan Oglura vonat-

¹ Prseterea an accusator, seu delator; ad testimonium in crinine hoc, velut exsepto admitti, vei removed debeat, id ipsum iudicii arbitrio reir,quitur. (A crimen læ se majestatisről van szó.)

kozó tervért pedig, melyet ügysem hajthatott végre, bocsánatot kért. Az iratok által elkövetett bűn legnagyobb részét Mikolára fogta s amennyiben a szentségeket sértette, mélyen érzett megbánásával bocsánatot remélt Istentől. A gyújtogatásért a felelősséget, úgy látszik, Kiss Károlyra tolt. Mikola kénytelen volt elismerni az iratok szerzőségét. De azoknak szelleméért a József korabeli ifjúság szabad nevelését tette felelőssé. Különböztetéséért Zsarnóczay rossz befolyásának mérgét is okolta, melyet magába szítt mintegy öntudatlanul. A vádlottak az elfogatás után egy ideig bíztak felmentésükben, sőt Mikolai még a börtönben is írt veszedelmes dolgokat, de lassanként észrevették, hogy veszedelmes tüzzel játszottak. Képzelműségeikből kiábrándultak és szánalmat akartak ébreszteni bíráikban. Különösen a hétszemélyes bíróság ítéletének kimondása után rossz órákat éltek át. A fiatal, talán 27 éves Mikola megható kegyelmi kérvényében azt írja, hogy a két tábla ítéletének kimondása óta, ahány perc telt el, annyi halálos kínt szenvedett. Kéri, hogy vegyék tekintetbe ifjúságát, reá még hosszú élet vár s ezt igazi megbánással, királyának és az államnak teendő igazi szolgálattal akarja eltölteni. Az elsőrendű vádlott, Zsarnóczay, akinek a bíróság a lázító tervek kigondolását tulajdonította, szintén kegyelmet kért, de nem bízott a kérvény sikerében, makacsabb és erélyesebb volt Mikolánál, tehát segíteni akart magán. 1802 márczius 28-án áttörte pesti börtönében a kemencét és elszökött. Úgy látszik, a pestvárosi börtönt csak oly rosszul őrizték akkor, mint a temesmegyeit. Pest vá-

rosa köröztette Zsarnóczayt és nemsokára visszavitette börtönébe. A kancellária a két tábla ítéletét megerősítésre ajánlotta a felségnek, amelyben Zsarnóczayra és Mikolára vonatkoztak. Ezekre nézve a halálos büntetést igazságosnak vélte, de Kiss Károly vétkét kisebbnek találta, őt leginkább a gyújtogatásban való részesség terhelte és a kancellária azt is tekintetbe kívánta vétetni, hogy Kiss Károly, mint feladó, nagyobb bajoknak vette elejét. Ferenc király ily értelemben intézte el a kegyelmi kérvényeket és a kancellária 1802 június 4-én értesítette a nádort, hogy a felség megerősítette a halálos ítéletet Zsarnóczay és Mikola ellen, de Kiss Károly büntetését öt évi börtönben állapította meg kegyelemből. Nyolc nappal a leirat kelte után Pest vármegye rendkívüli ülést tartott Szentkirályi László helyettes alispán elnöklete alatt. E gyűlésen megjelent Németh János is, a királyi ügyek helyettes igazgatója és előterjesztett egy hivatalos iratot, mely a maga nevében a vármegyéhez volt intézve. Ebbe az iratba belé volt foglalva a főherceg nádornak június 7-én kelt levele Majláthhoz, a királyi ügyek főigazgatójához. A nádori levél tudatta Majláthtal a június 4-iki kancelláriai leirat tartalmát, vagyis a királytól megerősített halálos ítéletet és Kiss Károly kegyelemből leszállított börtönbüntetését. E foglalatba rekesztett levél alapján Németh János, mint Majláth helyettese, kérte a vármegyét, hogy hajtassa végre a két halálos ítéletet az 1795-iki példa szerint. A vármegye gyűlése ezen az írásbeli előterjesztésen megütközött. A vármegyét — úgy mondták — sem az ítélőbíróság, sem a

fejedelem nem szőlította fel az ítéletek végrehajtására. Különben is ellenkezik a törvényes renddel, hogy a felpörös fiskusnak, mint a pörben álló felek egyikének, kérésére az ítélőszék közbenjövetele nélkül vitessenek végbe az ily exekuciók. A nádornak foglalatba rekesztett levele nem is a megyének szól, hanem a király ügyek igazgatójának. Ennek az lett volna a kötelessége, hogy az ítéletek végrehajtása iránt megkeresse a bíróságot és a bíróság fordulhatott volna azután végrehajtásért a vármegyéhez.

Németh Jánosnak nem tetszett ez az ellenmondás. Az ítéletet — így szól — már felolvasták az elítéltek előtt, a katonaság már ki van rendelve; ha a vármegye megtagadja a kívánt asszisztenciát, ő kihirdeteti az ítéletet Kiss Mihály táblabíró által és maga vállalkozik az exekució véghezvitelére. Ezután eltávozott rövid időre. A vármegyei gyűlés tagjait az ellenállásra talán a szerencsétlen rabok iránt érzett részvét is sarkalta. De bizonyos, hogy a jogi formalitásokhoz való ragaszkodásnak érzése erősebb volt bennük a részvétnél. Különben is tudták, hogy nem segíthetnek a rabokon és csak halálfélelmüket hosszabbítják meg a halogatással. Továbbá a kormány haragját sem merték kihívni. De hogy jogi felfogásukat is megvédjék, kijelentették, hogy a rabokat nem a fiskustól veszik át, mert nem ismerik el, hogy azok a fiskus hatalmában vannak, hanem Kiss Mihály királyi táblabírótól, aki a bíróság képviselője s aki láthatta a főhercegnek a fiskushoz intézett eredeti levelét. A két rab átvételére és az exekució teljesítésére Kovacsóczy László főszolgabíró nevezte ki a

vármegye, melléje rendelvén egy esküdtet. E végzés kimondása után újra megjelent a gyűlésen Németh János s azután Kiss Mihállyal, Kovacsóczyval s Halász Ferenc esküdttel együtt a nagy kaszárnyába ment s ott átadta a rabokat a vármegye megbízottjainak. A vármegye pedig a kormányhoz fordult, hogy tiltsa el a fiskust hasonló eljárástól és kötelezze arra, hogy az ítéleteket hiteles formában, a maga eredeti valóságában mutassa be a vármegyének, ha tőle végrehajtást kíván. A kancellária több iratváltás után végre elismerte 1803 június 7-én, hogy hasonló esetekben az ítéletet hitelesebb formában kellene közölni a vármegyével, semmint Németh János közölte.

De ekkor már Németh János meg volt nyugodva. Két nappal az ismertetett megyei gyűlés után, 1802 június 14-én Zsarnóczayt és Mikolát kivégezték. Mikola még beszélni akart a verpadon, de szavait a dobosok elnyomták. Zsarnóczayhoz négyszer vágott a hóhér, mert hosszú haja felfogta a csapásokat. Irataikat elégették. Kiss Károlynak felesége még 1801 decemberében megszökött szállásáról, egy nyomorék 13 éves leányt és egy egészen elhanyagolt kétéves fiút hagyván hátra. A város a leányt a kórházba adta, a fiúcskát pedig lelencnek tekintette és egy aszszonynak gondjára bízta, évi 20 forintot fizetve ellátásáért. Kiss Károly a gráci börtönbe került.

Így végződött Zsarnóczay és Mikola pere, melynek folyamában Németh János nem ok nélkül hivatkozott a Martinovics-perre. Az 1802-iki áldozatok szellemi és társadalmi tekintetben jelentéktelenebbek voltak, mint az 1795-iek, de

majdnem ugyanazok a bírák végezték ki őket, mint Martinovicsokat. Sorsuk nem keltett oly nagy részvétet, mint az 1795-iki áldozatoké, de tanulságos, mert mutatja, hogy a kormányzat szelleme 1795 óta nem változott. Ez a szellem a mindenfelé elterjedt és olykor ügyetlen merészséggel kitörő elégtelenséget vérbe kívánta fojtani, nem javítani akart, hanem rémíteni: alakatlan álmokat, megfontolatlan, de hamar elejtett terveket csak úgy büntetett, mintha valódi lázadások lettek volna.¹

¹ Zsarnóczay és Mikola perét először Horváth Mihály ismertette Magyarország Történelme. Új dolgozat, II-ik kiadás VIII. 262., 263. 1. Azután Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. Mi Horváth adatait kiegészítettük a Magyar udvari kancellária irataiból (2855, 4211, 1801; 2706, 5446, 8083, 9686, 1802; 60, 1803). Használtuk még az államtanács előterjesztését, bécsi udvari és házi levéltár 950/943. 1801 április 4. Staatsratsakten, azután a budapesti városi levéltárt és a pest-vármegyei jegyzőkönyveket. A kivégzésről 1. dr. Gárdonyi Albert cikkét a Könyvtári Szemle III. évf. 1915. 57. lapján. Paszvan Ogluról 1. Kállay Béni: A szerb felkelés története, kiadta Thallóczy Lajos I. Budapest, 1909., 115. 1.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IFJÚKORI NAPLÓI.¹

A Magyar Történelmi Társulat Széchenyi nyilvános pályája kezdetének századik évfordulóját méltóan ünnepelte meg azzal, hogy nagyérdemű elnöke kezdeményezésére megindította a reformátor munkáinak első teljes és valóban tudományos kiadását. Most már Széchenyi Naplóinak első két kötete is megjelent, magukba foglalván az 1814—1825-ig terjedő évekről szóló feljegyzéseket.² A nagyközönség már ismerte e naplókat Zichy Antalnak különböző kiadásai-ból. De e buzgó kiadónak szemelvényei és módszerének nem mindennapi szubjektivitása az olvasókban már régen felébresztették a vágyat oly kiadásra, melyben minden úgy van közölve, ahogy Széchenyi írta s amelyben a szöveg a töredékes célzásokkal, a gyakran csak betűk által jelzett nevekkel világosan és egyszerűen van megmagyarázva. Viszota Gyulától, a mi páratlan Széchenyi-filológusunktól e tekintetben sokat

¹ Századok 1925 nov.—dec.

² Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István Naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Viszota Gyula. I. kötet 1814—1819. II. kötet 1820—1825. Budapest, 1925—1926. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.

vártunk s kiadása felülmúlta várakozásunkat. A két kötetnek körülbelül ezerhatszáz lapján a legfáradtságosabb munkával szerkesztett jegyzeteknek szerfelett nagy tömegét találjuk. A jegyzetek olyanok, hogy csak az írhatta őket, aki egész életének feladatául tűzte ki Széchenyi pályájának tanulmányát. Lehetetlen eléggé dicsérnünk a kiadó lelkiismeretességét és leleményét. Legyen elég azt mondanunk, hogy jegyzetei nélkül Széchenyi Naplóinak nagyobb része érthetetlen volna az olvasónak. Munkájának megvilágítására egyetlen példát akarunk idézni. Széchenyi 1815 február 10-iki feljegyzésében három olasz sort idéz Metastasiótól. E háromsoros vershez Vízota megjegyzi, hogy azok a *Nouvelle Héloïse* 2-ik leveléből vannak átvéve. De ezzel nem éri be, hanem kimutatja, hogy Rousseau összes kiadásai azt a három sort tévesen tulajdonították Metastasiónak, mert azok Petrarca Canzionerejének első balladájában olvashatók.¹ Ez az egy példa, azt hisszük, elég tanulságosan jellemzi Vízota módszerét. Vegyük még hozzá, hogy Vízota nem elégszik meg a jegyzetekkel, hanem alapos bevezetései által a kötetek tartalmát s Széchenyi életrajzának megfelelő szakaszait is áttekinthetően ismerteti.²

¹ L. I. k. 104. és 100. 11.

² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tömérdek jegyzet közt akad egy-két hibás is. Az I. kötet 93. lapján ezt olvassuk: Jeder Mensch hat einen point d'honneur — bouchirt man den, so kann man alles mit ihm machen. Vízota a bouchirt szóhoz megjegyzi: Valószínűleg poussirt (előmozdítani) helyett. Azt hisszük, hogy valószínűen touchirt helyett. A 163. lapon olvasható Széchenyinek egy adomája

A Naplóknak ez a kitűnő kiadása szinte ingerli az olvasót arra a feladatra, hogy igyekezzék megismerkedni Széchenyi ifjúságának belső küzdelmeivel.

I.

De midőn behatolni készülünk az ifjú Széchenyi lelkének titkaiba, feltűnik előttünk egy tilalomfa, melyre az van írva, hogy Széchenyi lelkének titkait csak a pszichiátria fedheti fel teljesen s hogy e munkában a pszichológia segítsége nem elégséges. Nem régen ugyanis egy kiváló orvostanár, Schaffer Károly az Akadémiában értekezést olvasott fel, melynek címe: *Gróf Széchenyi István ideg-*

arról a kardinálisról, aki álarcosbálra ment s ott egy tisztnek véletlenül a lábára hágott. A tiszt felkiáltott: *Ah Boug!* amire a kardinális káplánja megijedt s így szólt urához: «partons, nous sommes reconnus». A «Boug»-hoz Vizota megjegyzi, hogy «valószínűleg bouge helyett van». Azt hisszük, hogy bougre (gazember) helyett. A II. kötet 36. lapján egy kép van közölve, melyet Széchenyi valahonnan átvett s Naplójába ragasztott. A kép nincs megmagyarázva. Pedig világos, hogy a kép az Ármány és Szerelemnek azt a jelenetét ábrázolja, amelyben Wurm kicsikarja Lujzától a végzetes levelet. A 151. lapon olvassuk: «dass ich wahrscheinlich einige Tage nach meinem Einrücken im Regiment eine Stafete erhalten werde, die mich zwingen wird auf meiner warmen *Pist* zurückzukehren». A Pisthoz Vizota ezt jegyzi meg: «t. i. Pest». Nem; azt hisszük, hogy a francia pistere kell gondolnunk (nyom vagy kerékvágás). Széchenyi azt írta 1821-ben, hogy «die Türkei wird bald nach Asien verlegt werden» (193.1.). Vizota erre megjegyzi: Széchenyi ebben tévedett. A «bald»-ban tévedett, de a lényegben nem. Danneckerről a kiadó megjegyzi, hogy «dán szobrászművész» volt, pedig Dannecker tudunkkal német szobrász. A 449. lapon Széchenyi Naplójában ezt olvassuk: «Man muss den

*rendszere szakorvosi megvilágításban.*¹ Ez az értekezés «Széchenyi egyéniségét idegorvosi elemzés alá vette» s egy jeles írónkról azt állítja, hogy «nagyon alulmaradt a valóság megállapításában», mert Széchenyi Döbling előtti pályájának magyarázatában «mindenre a pszichológus mértékét illesztette». Ellenben nagyon dicséri Schaffer Grünwald Bélának «*Az új Magyarország—Gróf Széchenyi István*» című 1890-ben megjelent könyvét. Szerinte «Grünwald finoman elemző', Széchenyi teljes egyéniségébe rendkívüli elmélyedéssel megírt munkájában a gondos klinikai észlelés magaslátán álló részletezéssel Széchenyi naplóiból feltárja mindazokat az adatokat, melyek e sokoldalú, lelkileg sokhúrú egyéniség értékeléséhez

Hof machen, wie der Türk bey Neuhausel». Érdekes közmondás. Viszota azt jegyzi meg róla, hogy «valószínűleg 1661-ben, amikor Köprülü Ahmed Érsekújvárt elfoglalta». Ez talán sajtóhiba 1663 helyett, amikor a török úgy másfél hónapig ostromolta a várat. Széchenyi elbeszéli, hogy báró Stipsics generális Károly főhercegnek azt mondta, a magyar tiszt nem kíméli a magyar katonát. «Ich muss es am besten wissen, denn Ich bin ja selber ein Ungar.» Az Ichhez Viszota megjegyzi: t. i. Széchenyi. De azt hisszük, hogy Stipsics az Ich. Az 516. lapon bizonyára tollhibából keletkezett ez a jegyzet: «Cromwell (Oliver lord Protector of the commonwealth) angol író (1742—1821)». Az a Mensch, aki az 540. lapon van említve, nem lehet férfi, különben nem mondaná Széchenyinek, hogy «ne devrions nous pas finir par nous épouser?» Végül megjegyezzük, hogy az angol idézetekben sok a sajtóhiba. Talán mások kiszedegethethének még egy-két hibás jegyzetet, de mi erre nem vállalkozunk. Lehetetlen ilyen fejbódító munka közben minden hibát kiemelni. Mi e néhány példával csak nagyobb súlyt akartunk adni dicséretünknek. Az olvasó láthatja, hogy át is olvastuk azt, amit méltányoltunk.

¹ Budapest. Kiadja a M. Tud. Akadémia. 1923.

szükségesek. Grünwald oly munkát végzett ezzel, mely az idegélet részletezésében hivatásosan járatos szakember őszinte elismerését érdemli ki; az általa nagy gonddal kiválogatott anyag oly gazdag, hogy ezen alapon e nagy ember lelke mélyéig hatoló pillantást vethetünk». Schaffer csak azt hibáztatja Grünwaldban, hogy Széchenyi súlyos idegbajját melankóliának nevezi. Szerinte Széchenyi «pszichopátiás mivoltát» az elmekórtan legújabb vívmányai alapján «cyclothymiás és schizothymiás» lelki alkat keverékének kell neveznünk. Félreértések kikerülése végett Schaffer «különös nyomatókkal utal arra, hogy Széchenyivel kapcsolatban a pszichopátia fogalmát semmiképpen sem szabad a hétköznapi népszerű értelemben elgondolnunk, hanem tudományos jelentőségében kell vennünk, amely alatt a működéseiben csapongó, szélsőséges kedélyreakciókra hajló, képességeiben aránytalan idegrendszert kell értenünk. Hiszen pszichopátiás egyének soraiból, oly egyének közül, kiket *Magnan* a *dégénére supérier* elnevezés alá foglalt, került ki nem egy lángész».

De bármiképp szépíti a szerző megállapításait, rosszul esik azt elgondolnunk, hogy Széchenyi pszichopátiás vagy bizonyos tekintetben dégénérait egyén volt akkor, amikor a legnagyobb hatással fáradozott Magyarország újjáalakításán. Az igazságot azonban el kell fogadnunk, ha rosszul esik is. De néhány körülmény kételyeket ébreszt bennünk a diagnózis helyessége iránt. Nevetséges vakmerőség volna részünkről szembe szállani Schafferrel a maga területén. Meghajlunk a szakorvos tekintélye előtt és szép görög mű-

szavait a kellő tisztelettel érintetlenül hagyjuk. De végre is egyikünk sem ismerte Széchenyit, ma már a legnagyobb pszichiáter is diagnózisát Széchenyi betegségéről történeti adatok alapján kénytelen megállapítani. Ez adatok történeti vagy lélektani értékéhez nekünk is szabad hozzászólunk.

Mielőtt e munkához fogunk, két megjegyzést kell előre bocsátanunk. Grünwald könyvét annak idején ketten bírálták meg a Budapesti Szemlében (1890. LXII. kötet). Salgó Jakab, a pszichiáter és Péterfy Jenő. Ez utóbbi cikk X-szel van aláírva, de azóta megjelent Péterfy Jenő *Össze gyűjtött Munkái* III. kötetében. (1903.) Schaffer ismeri mind a két bírálatot, noha, úgy látszik, nem tudja, hogy az X betű Péterfy nevét rejti. Mind a két bírálat elítéli Grünwald könyvét. Salgó, akit Schaffer elismer «néhai pszichiátriai jelességünknek», Grünwaldot a pszichiátria területére «portyázó dilettánsnak» nevezi, aki könyvét úgy írta meg, hogy félreértette a pszichiátriát és félremagyarázta Széchenyi egyes nyilatkozatait. Hogy Salgó illetékes volt pszichiátriai kérdésben nyilatkozni, azt Schaffer is elismeri. Elismeréséhez a magunk részéről hozzátesszük, hogy Salgó történeti felfogása abban a kérdésben, vajon Széchenyit a *Kelet Népe* írására a politikai viszonyok bölcs mérlegelése vagy pedig a «beteges képzelődés szülte rémlátomás» sarkalta-e, messz& felülmúlja Grünwaldot. Schaffer azonban nem akar bővebben foglalkozni Salgó cikkével, éppen csak tartalmát ismerteti röviden s annyit jegyez meg róla, hogy Salgó bár említi Széchenyi elmé-zavarát, mely szerinte három évig tartott, de

ennek klinikai jelentőségét és Széchenyi rendes pszichéjéhez való viszonyát egy szóval sem érinti. Már pedig az elmekórtanban a veleszületett lelki konstitúció fontos momentum valamely kitört elmebajnak elbírálására nézve. Mi nem tudjuk, hogy minő elmekórtani fejtegetéseket várt Schaffer Salgótól, de úgy véljük, hogy Salgó mégis csak érintette Széchenyi elmebajának viszonyát rendes pszichéjéhez. Salgó ugyanis ezeket mondja: «egy elmebaj kitörésének okozati kapcsolata nagy, megrendítő világeseményekkel tudományosan meg van állapítva és a konkrét esetben annál valószínűbb, mert az ideg- és elmebajra diszponált és ideges, hipochondrizáló Széchenyi a történelmi dráma legközepén állt». Elismerjük, hogy Széchenyi elmezavarának kitörése bővebb magyarázatot kíván, de azt nem tagadhatjuk, hogy Salgó kapcsolatba hozta az 1848-ban kitört elmezavart Széchenyi rendes pszichéjével, melyet «ideg- és elmebajra diszponált»-nak nevez. Nekünk nem Salgó védelme a fontos, hanem egy tekintélyes pszichiáternek szakorvosi véleménye. B vélemény szerint Széchenyi pályájának bírálata 1848-ig -csupán a történetíró és pszichológus hatáskörébe tartozik, noha a pszichiáter már ebben a korszakban is észreveszi az elmezavarra való diszponáltságot. A diszpozíció valószínűen ki nem fejlődött volna elmezavarrá a 48-as események hatása nélkül. Így értelmezzük Salgó szakvéleményét. A másik előrebocsátott megjegyzésünk az, hogy Schaffer Péterfy Jenő cikkével nem akar behatóan foglalkozni. Éppen csak annyit jegyez meg róla, hogy «nagyon alulmaradt a valóság megállapításában, hogy helyel-közzel ugyan eltalálta a

valóságot, de ezzel távolról sem merítette ki Széchenyi idegéletének egész terjedelmét». De Péterfy nem Széchenyi «idegéletének terjedelmét» akarja kimérni, hanem kimutatja, hogy Grünwald a pszichiátria új adeptusának eltitkolhatóan hamarságában schematizál s Széchenyi lelki életét kezdettől az idegbetegség képletei szerint tekintí. Kimutatja, hogy ez a dogmatizmusból és hiúságból összealkotott módszer minő szerencsétlen eredményeket szül, különösen a Kossuth és Széchenyi ellentétének magyarázatában, noha Péterfy elismeri bizonyos fokig Grünwald írói tehetségét. Kimutatja továbbá, hogy Grünwald nem *sub specie «ternitatis*, hanem *sub specie temporis prassentis* (a véderő-vita által új életre ébresztett Kossuth-kultusz idejét érti), a *Kelet Népet* oly éneknek tartja, melyhez a hangjegyeket az elmebaj írta. Egy szóval foszlányokra tépi szét Grünwald elméletét oly ragyogó dialektikával, hogy csak azt nem győzi meg, akit a pszichiátria teljesen büvkörébe vont. És a, mellett Kemény óta mind a mai napig senki sem írt szebben és jobban Széchenyiről, mint Péterfy. Grünwald könyvének majdnem legnagyobb érdeme az,, hogy felingerelte Péterfyt egy prózai remekmű megírására.

Szóval mi nem bírunk olyan könnyen átsiklani Péterfy és Salgó kritikáin, mint Schaffer.

Áttérünk ezek után azokra a «mozzanatokra», melyeket Schaffer a «kórmeghatározásra» nézve különösen kiemelendőknek vél. Ezeket a mozzanatokat tételekbe szedi. Első tétel: «Gróf Széchenyi István *apja révén terhelt ember volt*». Ennek az alaptételnek magyarázatául fölemlíti szer-

zönk, hogy Széchenyi Ferenc «életének utolsó kilenc évében vallásos rajongás tüneteit mutatta, mert a nap nagyobb részét házi oltára előtt, buzgó imádságban elmerülve töltötte».

Széchenyi Ferencet nem szükséges bővebben jellemeznünk. Érdemeit a magyar törvénykönyv is megörökítette. A kiváló műveltségű, eszes, *nagy-lelkű* főúr 1811 óta, tehát halála előtt kilenc évvel bécsi házában szívesen látta a szentéletű Hofbauer Kelement és a katolikus érzelmű német romantikusokat. Velük együtt érzett, örömet támogatta őket, mert akkortájt a francia racionalizmussal szemben a katolikus irányt szerette volna a nevelésben s az állam kormányzatában uralomra juttatni. Ezeket az elve ki is fejtette a korszemletről írt értekezésében, melynek logikai felépítésében a szellemi zavaroknak nyomát hiába keressük. Élete utolsó két esztendejében, amikor szívbaja gyötörte, sokat tépelődött a földöntúli élet természete felől. E tépelődésekről mondja Fraknói, hogy arról a tárgyról világosabb és részletesebb ismereteket akart szerezni, mint amelyeket az egyház tanítása nyújtott. Gyermekai ekkor attól tartottak, hogy elméje *meg* fog zavarodni. De nem úgy történt. Pichler Karolina így jellemzi az élete végéhez közeledő Széchenyi Ferencet: «Gróf Széchenyi Ferenc nevét mindazok, kik Ausztriában irodalommal foglalkoznak, dicsérettel említik. E kitűnő férfiú a rangjához és születéséhez illő méltósággal és finom szokásokkal igen szeretetreméltó viseletet, rendkívüli ismereteket, meleg hazaszeretetet és őszinte jámborságot egyesít». Széchenyi Ferencnek élete utolsó napjaiban szer-

kesztett végrendelete is mutatja, hogy szelleme s nagylelkű indulatai zavartalanok maradtak mindvégig.¹

Széchenyi István sokban hasonlított atyjához. Az érzések hevességét, a fogékonyságot a különböző politikai irányok, az irodalom és tudomány iránt, a nagylelkű adományokra való hajlamot, a mély vallásos érzést Széchenyi apjától örökölte. Mindez nem rossz örökség. Igaz, hogy életük utolsó évei közt is volt bizonyos hasonlóság. Az apában némi melankolikus hangulat fejlődött ki a vallásos eszmék felülkerekedésével, abban az utolsó évek beteges melankóliája exaltált vallási fogalmakkal volt kapcsolatban. Azonban a két állapot közt a különbség nagyobb, semmint a hasonlóság. Széchenyi Ferenc melankóliája akkor fenyegette veszéllyel a szellemi egyensúlyt, mikor szervezete már meg volt rendülve, fiának testi alkata ellenben bámulatosan ép maradt a katasztrófáig s melankolikus betegsége kifejlésében és tüneteiben nagyon elütött az apjától. Mindent összevéve a szellemi örökség oly apa után, aki minden tekintetben kiváló s csak utolsó betegségében jár közel a szellemi zavarhoz, a nélkül, hogy belé esnék, aligha nevezhető terheltségnek.

Schaffer második tétele jóval hosszabb, mint az első. E tételből kiragadjuk a következőket: «Széchenyi nehezen tanult és főleg figyelemreméltó az olvasás tanulása körüli nehézségei, mely állapot

¹ L. Fraknoi: Gróf Széchenyi Ferenc. Budapest, 1902 és Jakob Bleyer: Friedrich Schlegl am Bundestage in Frankfurt. München u. Leipzig, 1913., 12. 1.

a *legasthenia* fogalma alatt ismeretes fogyatékos-sága az ideggyenge gyermekeknek». A *legasthenia* tünetét Schaffer Széchenyi amaz önvallomására alapítja, mely a fiához intézett Intelmekben fordul elő: «Ich Z. B. — írja Széchenyi — begriff unendlich schwer, als Kind schon gar nicht; mit 6, 7 Jahren konnte man mir nicht einmal das Lesen trotz aller Mühe beibringen, so dass ich in diesem Alter ziemlich nahe daran war, für einen «gräflichen Trottel» gehalten zu werden. Ich lernte sehr schwer, begriff nichts, war eigentlich ein miserabler Student, wurde — auch vorzüglich deshalb — mit 16 Jahren zum Soldaten gemachts denn damals war man, wenigstens in Ungarn,; des Meinung, dass ein Dummkopf, wenn er nur etwat körperliche Kraft hatte, leicht einen Achiller No 2 abgeben könne». Ennek a vallomásnak má sodik része elég világosan mutatja, hogy az egész nem kell éppen szószerint vennünk. Széchenyi Ferenc meg volt elégedve István fiának szellemi haladásával s ha még nincs is megelégedve vele, akkor sem adta volna a katonasághoz azért, mert más pályára alkalmatlannak tartja. Hiszen az ő fia megélhetett a katonai rang nélkül is. Különben is tudjuk, hogy mikép s mikor kezdődött Széchenyi István katonai pályája. Fraknoi írja Széchenyi Ferenc életrajzában, hogy István nevelési programját félbeszakították a napóleoni háborúk. Ezek a háborúk a lelkes ifjúság szemében a katonai pályát a trón és a haza iránt tartozó kötelességnek tüntették fel. «A családi hagyományok hatalma is érvényesült abban, hogy mikint a hétéves háborúban Mária Terézia mellett

három Széchenyi szállott síkra, 1809-ben Széchenyi Ferencnek mind a három fia állott Ferenc király zászlója alá. Pál és István az 1808. év végén közölték atyjukkal, hogy erős vonzalmat éreznek a katonai pálya iránt, amelyet élethivatásul óhajtanak választani.» Ez a valóság, mely lényegesen különbözik az idézett önvallomás elbeszélésétől. Széchenyi önmagáról szeretett szarkasztikusan beszélni s itt a szarkasztikus előadásnak pedagógiai célja is van. Mivel katonai pályája kezdetét a valóságtól eltérően adja elő, feltehetjük, hogy oktatása kezdeteit sem beszélte el történeti hűséggel. Figyelemreméltó, hogy önvallomásában katonai pályája kezdetének idejére nézve is téved. Nem 16 éves volt 1808 végén, hanem már 17 is elmúlt. Gyakori dolog az, hogy 66 éves ember téved ifjúsága és gyermekkorai eseményeinek kronológiájában. Hát még az olyan 66 éves ember, aki a bolondok házát választja lakóhelyül, pedig kényelmesen élhetett volna valamelyik kastélyában. Széchenyi Intelmeiben nem ez az egyetlen kronológiai tévedés. Az 1857 november 6-án keltezett munkában azt írja, hogy most már több, mint tíz éve, hogy Döblingben elrejtí magát a világ előtt, pedig akkor még csak kilenc éve múlt döblingi tartózkodásának. Béla fiáról azt állítja, hogy alig tíz éves volt, mikor őt árván hagyta, pedig Béla akkor már 11 és fél éves volt. Ilyen körülmények között nem bízhatunk abban az adatban sem, hogy 6 vagy 7 éves korában alig bírták az olvasás tudományára tanítani. Mert könnyen tévedhetett itt is egy vagy másfél évvel s így nem lehetetlen, hogy az olvasás tudó-

mányával való küzdelem 5 éves kora körül játszódott le, amiben nincs semmi rendkívüli.¹ Szóval a legasthenia tünete gyöngé alapon nyugszik. Lehet, hogy Széchenyi lassan tanult, az is lehetséges, hogyha nem gróffiú, talán őt is szekundába ponálják némely professzorok, de az ilyen fejlődés nem pszichopátiás jelenség. Különben Széchenyi mint fiatal katona sokat tanult az életből s már elég korán a könyvekből is. Alig 22 éves korában zseniális éleslátásának adta jelét, midőn egy prágai vendéglőben megjósolta, hogy száz év múlva az ausztriai monarchia szét fog bomlani.² Ebben igaz, hogy van valami rendkívüli, de ezt a rendkívülit bajos volna begyűrni a pszichiátria sémáiba.

Schaffer második tételében még azt is olvasuk, hogy Széchenyi nem volt ment a nagyra-vágyástól és az önzéstől, hogy egocentrumosnak nevezhető s hogy Grünwald szerint «egyike a legszubjektivebb embereknek». Nekünk Kemény nagyobb tekintély, mint Grünwald, már csak azért is, mert Kemény személyesen is ismerte Széchenyit, Grünwald pedig sokszor félreértette biográfiája hőjét. Kemény is foglalkozik a szubjektivizmus s az önzés vádjaival. Egyebek közt ezt mondja: «Széchenyi sem tartózkodik vissza ama kielégíthetetlen és vágyszomjas munkáságtól, mely az események fonalszárait saját egyé-

¹ Vizsota Gyula beszéli, hogy Széchenyit, mint kis gyermeket, beteges állapota miatt nem erőltették a tanulásra. Azt akarták, hogy a szabadban mozogjon. Ez is a legasthenia ellen bizonyít.

² Fournier: Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress, Leurs jelentése 1813. szept.

niségének kerekeiről akarja leszöni, de önzéséért nem áldozott eredményeket föl; míg az eredményekért gyakran háttérbe nyomta, sőt néha el is feledé önzését. Aztán, noha szerette magát egy törekvésben központul, mégis a cseleket és taktikát a tárgyak és nem személye emelésére használta». Ilyen volt Széchenyi szubjektivitása és önzése. A szubjektivitás és önzés különben nem is kóros jelenségek. Ha azok volnának, hány emberre mondhatnók, hogy egészséges? Schaf fer a második tételben hivatkozik Széchenyi közérzési zavaraira, rendkívüli érzékenységre, gyakori kópzelődésére, csüggedésére, önvádjaira stb. Mindez igaz, de hozzá kellett volna tennie, hogy Széchenyi élete java korában legyőzte a lelki életéből fenyegető viharokat. Schaf fer Széchenyi «önfegyelmzése» mértékét nem becsüli elég nagyra. Pedig ez valóban bámulatos volt. Mert mindaz, ami zavarta lelkét, nem akadályozta meg a fáradhatatlan és következetes cselekvésben. Nehéz küzdelmek árán mindig újra kovácsolta akaraterejét mindaddig, amíg nem bírta tovább a küzdelmet. Ekkor, körülbelül 1848 márciusában, akaratereje lazul s néhány hónap múlva önfegyelme végkép megtörik. A lángész rendkívüli izgatottsága és belső vívódásai azonban nem szokatlan jelenségek s amíg az önfegyelem fékentartja azokat, nem fejlődnek ki kóros jelenségekké. Még oly nagy bölcs is, mint Goethe, nyugodt külseje alatt sok szenvedélyes nyugtalan-ságot rejtegetett. Olaszországi utazásában írja, hogy nem csodálkozik Rousseau hipochondrikus nyomorúságán; ő maga is, ha nem foglalkozik annyit a természet törvényszerűségével, gyak-

ran bolondnak hinné magát. Schaffer második tételének végén fejtegetéseinek koronázásául idézi Grünwaldnak azt a mondását, mely szerinte találóan világítja meg Széchenyi szellemének egyenetlenségeit. «Szelleme mély volt, — írja Grünwald — de az egész emberi létre kiterjedő harmonikus világnézetre nem emelkedett. Elméje a szellem legmagasabb régióiban megtűri az ellentmondásokat, mert problémái nem itt vannak, s megelégszik homályos sejtelmekkel, eredeti zseniális ötletekkel, melyek mint a villám egy pillanatra vakító fénnel világítanak, de azután ismét belenyugszik a teljes sötétségbe. A bölcsészeti fel fogás szigorúan logikai következtetéseit nem bírja el s jól érezte magát a vallás sejtelmes homályában, nem volt boncoló, iskolázott, rendszeres szellem, de arra képes volt, hogy a természetének megfelelő' eszmekörben, a politikában, egy nagy eszméből kiindulva, a gondolatoknak egész egybefüggő hálózatát alkossa meg.» Szépen hangzó mondat s valóban találóan világítja meg Grünwald Bélát. Tudnunk kell ugyanis, hogy Széchenyinek volt egy történetfilozófiai rendszere, mely kiterjedt a nemzetek sorsára s melyből vigaszt és Ösztönt merített. Ezt Grünwald nem ismeri, nekünk még szólnunk kell a rendszerről később. Grünwald, ha hangzatos szavainak igazi értelmét nézzük, tulajdonkép azért hibáztatja Széchenyit, mert nem volt eléggé hitetlen. Széchenyinek ugyanis mélyebb vallásos érzését s erős ragaszkodását katolikus nevelése hagyományaihoz át-áttörték olykor a francia filozófiából merített eszmék. Készen azért mondja Kemény, midőn Széchenyi arcát írja le: «egy méltóságos s komoly

angol oligarcha arc a francia forradalmi eszmék lappangó tüzétől megvilágítva és meg-megrezgetve». Grünwald jobban szeretne volna, ha Széchenyi arcát az a tűz teljesen átvilágítja, neki a vallásos érzés a «teljes sötétséget» jelenti, ahová a pszichopátiás Széchenyi elmerült s ott beléfogózik Pascal, Newton, Linné, Darwin s több más ily sötétséghez szokott szellemeknek karjaiba. Grünwald szereti a hangzatos szavakat s nem fél attól, hogy azok összeütközve agyonütik egymást. Neki Széchenyi nem boncoló, nem iskolázott, rendszeres szellem, de azért mégis a politikában *egy* nagy eszméből kiinduló összefüggő gondolathálózatot alkottat meg vele. Így hiszi el néha a csodát a legkonokabb racionalista is.

Schaffer harmadik tétele a legsúlyosabb. Széchenyi ifjúságától fogva «az öngyilkosság kényszergondolatában» szenvedett s mint tudjuk, annak áldozata is lett. Ezt a kényszergondolatot Schaffer «határozottan kórosnak» nevezi és ez ellen talán Salgónak sem lett volna észrevétele, aki valószínűen figyelembe vette azt a kényszergondolatot, midőn Széchenyit az elmezavarra diszponálnak nevezte. Csak az a csodálatos, hogy Széchenyi 69-ik évéig ellenállt a rettentő csábításnak. Lám, az a két író, akiket az imént említettem, Grünwald Béla és Péterfy Jenő, ifjabb korukban ölték meg magukat, mikor még többet várhattak volna az élettől, mint a 69-ik évében járó, reményefosztott államférfiú. Bizonyára őket is régebb idő óta kísértette a sötét gondolat, de gyöngébb volt ellenállóerejük és szerencsétlen külső körülmények is siettették a katasztrófát. Mert ezt a külső hatást sem szabad kicsinyle-

nünk. Ha Széchenyi nem kapja meg Thierrynek azt a végzetes levelét, amely miatt attól tartott, hogy majd erőszakkal hurcolják ki a refugium peccatorumból, még egy ideig ellenállhatott volna a kényszerítő démonnak. Oly nagy volt benne az az erő, mely a lelke és teste épségére törő földalatti démonokat minduntalan láncra verte. Schaffer ezt az ellenálló erőt kevesebbre becsüli, mint mi és azért felfogásunk szerint Széchenyit 1848 előtt betegbbnek hiszi, mint aminő valóban volt. Ellenben sajátságos, hogy Széchenyit Döblingben 1856 óta már annyira meggyógyultnak hiszi, hogy szerinte elhagyhatta volna Gorgen intézetét, ha akarja. Schaffer azt véli, hogy nem akarta elhagyni, mi azt hisszük, hogy nem bírta elhagyni, mert még mindig lelkében megtört beteg volt. Schaffer azt hiszi, hogy Széchenyi a korszak politikai viszonyai miatt maradt 1856 után Döblingben, szóval óvatosságból életét féltve. Mi pedig azt hisszük, hogy Döblinget bármely körülmények közt önként soha el nem hagyta volna, mert képzelt bűnei vezeklésének helyéül választotta.¹

Schaffer értekezése némely helyén igen meleg szimpátiával, sőt szép páthosszal is emlékszik meg Széchenyiről. De értekezése ellen azért kellett felszólalnunk, mert szakorvosi tekintéllyel új életre ébresztette Grünwald felfogását. Nem volna helyes s nem is volna hasznos, ha közönségünk főleg pszichiátriai kérdésnek tekintené Széchenyi

¹ Ezt bővebben kifejtettük a *Századok* 1922 június-októberi számában 491. 1. és kk. Azok a sorok, melyeket Schaffer az Intelmekből idéz, egy szóval sem érintik a politikai helyzetet.

Döbling előtti pályájának bírálatát. És most már lelkiismereti furdalás nélkül vizsgálhatjuk Széchenyi ifjúkorát csupán a lélektan segítségével, de mindig azzal a hallgatag feltevessel, hogy a hangulat s a szenvedélyek csapongásainak az idegek bizonyos általunk ki nem kutatható változásai felelnek meg.

II.

«Bennem a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok», írta Széchenyi Wesselényinek 1826-ban. Midőn ezt írta, már jelentékenyen előrehaladott az önismeret nehéz tudományában. Képzelete valóban uralkodott lelke világán, nyugtalanította, fokozta, irányította érzéseit és gondolatait. Képzelete is vonzotta a katonai pályára még gyermekifjú korában. A nagy felszabadító háború, a bécsi szalonélet a kongresszus idején oly mozgalmas képeket tártak fel előtte, hogy azokba önfeledten belekapcsolódott fantáziája. Emlékezete tábláira vésődtek a legkülönbözőbb emberi sajátságok, a nagyszerű hősiességtől a torzképekig, melyek a hiúság, az önzés s a nagyképű korlátoltság vonásaiból alakultak ki. Az emberi színjáték minden árnyalata szenvedélyesen érdekelte. De a színjáték egyhangúbbá lett a csendesebb idők visszatérével, a fiatal lovastisztet untatta a szürke valóság. Más világba vágyódott; oda, ahol hősök halálos elszántással küzdenek a keresztért, ahol epedő és lángholó szerelmi érzés váltja fel a harci zajt, ahol álom és valóság egybe fonódnak, tündérek embe-
reket szeretnek, a barátság, a hazafiság, a szabadság vágya minden áldozatra készen a legtisztább

fényben tündökölnék, s ahol véres árnyak a sors kérlelhetetlenségét hirdetik a bűnnek csak úgy, mint a vigyázatlan erénynek. Ezt a szép világot leginkább De la Motte Fouqué-ban, Schiller költeményeiben és drámáiban, Goethe Götzjében, Tassóban, Alfieriben, Eousseauban, Byronban, Shakespeareben találta meg. Tassót kedvelt költőjének nevezi, s azt írja róla Naplójában, hogy a lovagiasság és a szerelem rajza költeményeiben diadala a gyöngéd és nemes érzésnek. Voltaire, az ízlés e vezére jelentéktelennek mondja ugyan Tasso Felszabadított Jeruzsálemét az Aeneishez mérve, de az ifjú Széchenyi Voltaire-nek ellenmondva, Tasso eposzának adja az elsőséget. Lapokon át elemzi Naplójában Tassót, valósággal lelkesedik Tankrédért és siratja Herminia szerelmi tragédiáját. Midőn e lapokat olvassuk, Wesselényi Miklóstra gondolunk, aki azt mondotta Kemény Zsigmondnak, hogy Széchenyi esztétikai ítélete finom és kiművelt volt. Sohasem találtam emberre, ki, ha e mezőre ment át a beszélgetés, több élvezetet és több felvilágosítást tudott nekem nyújtani.¹

Ariostót bizonyára nem elemezte Wesselényi előtt, mert Naplójából látjuk, hogy az Orlando Furiosót nem szerette. Alighanem kifárasztotta Ariostónak igen is gazdagon szövevényes elbeszélése s bántotta az ironikus mosoly, mellyel Ariosto a lovagi kalandokat előadja. Alfierit bálványának nevezi Széchenyi. Azt mondja róla,

¹ Kemény: Tanulmányok. 1. 58. 1. Itt megjegyezzük, hogy a Naplók lapszámaira nem hivatkozunk. Az érdeklődő Vliszota indexe segítségével úgy is kikeresheti a szóbanforgó lapokat.

hogy színi jeleneteibe össze tudja szorítani mind-
 azt, ami okosat és alaposat egyáltalán mondani
 lehet az emberi kedély és műveltség tökéletes-
 ségéről és dicsőségéről. Alfierit nem csupán zarnok-
 gyűlölő deklamációiért szerette, hanem mivel az
 olasz költő is nem szabad hazában született és
 ugyanannyi önmegtagadó eréllyel fáradzott a
 maga képességei és műveltsége fejlesztésén, mint
 Széchenyi. Shakespeare tanulmánya napokon át
 szobájához kötötte, mikor Angliában utazott.
 Naplójából is látjuk, hogy leginkább Hamlet
 hatott reá. Erezte, hogy sok van az ő lelkében is
 a Hamletéből. Az ő akaratát is, mint a Hamletét,
 a befelé ható fantázia tette ingadozóvá. Hamlet-
 ből idézeteket ír Naplójába, az a hamleti felkiál-
 tás, hogy «Szégyen, hol marad pirulásod?» ked-
 velt szavajárása lett Széchenyinek. De a költők
 közt a legjobban Byront szerette. A pátosznak
 és humornak vegyülete, annyi gyöngéd és nagy
 érzésnek kapcsolata a szarkazmussal, az érzéki
 mámor, az elbeszélések színhelyeinek változatos-
 sága, a titokzatos, sötét melankólia s nagyúri
 világmegvetés, a zengzetes, újszerű versek mély
 visszhangot keltettek Széchenyi lelkében. Pró-
 bálta fordítani Byront; midőn Wesselényivel
 Franciaországban utazott, Manfrédot oly hévvel
 magyarázta neki, hogy Wesselényi sokáig öröm-
 mel emlékezett vissza Széchenyi fejtegetéseire.
 Széchenyi fantáziáját ez az élénk fogékonyság
 a költészet iránt ki nem elégítette. Gyötörte az
 a vágy, hogy költői formában fejezze ki mind-
 azt, ami belsejét dülja. Midőn Alfierit dicséri alig
 huszonnét éves korában, hozzáteszi: «Oh csak
 írni tudnék, csak így értenék a kifejezéshez!»

Pedig ott rejlik bensőmben, istenemre, jól érzem». Valamivel később lapokat írt ki Schiller Don Carlosából. Érettebb korában már kiábrándult az ifjú Schiller pátoszából, de 1818-ban Marquis Posa és Don Carlos búcsúját a királynétól páratlanul felséges dialógoknak mondja. «Ó miért nem vagyok én szerzője e dialógoknak? — így kiált fel. — Leírhatatlan boldog volnék, ha ily teljesen, világosan és ragyogóan bírnám kifejezni azt, amit oly gyakran elgondoltam lelkem mélyén s ami kedélyemben oly hatalmasan él?» írt költeményeket; próbált regényeket is írni, de kísérletei inkább csak a biográfust érdeklik. Azt a gazdag tartalmat, mely lelkét feszítette, költői formákban nem bírta kialakítani. A többnyelvű nevelés is akadályozta a formák kitalálásában. Magyarul hibásan beszélt még akkor s noha rendesen németül beszélt és írt, német stílusa mégsem ütötte meg az irodalmi mértéket. Érezte maga is ezt a hiányt. «Minden lángész a maga nyelvén, minden szív a maga vallásában mindenható»¹ — jegyzi fel naplójába 1819-ben. Pedig mennyire vágyódott a költői alkotásnak boldogságára. Valahonnan idézi ezt a mondást: «Isten azért a legboldogabb, mert mindent terem».²

Az a vágy, melyet Széchenyi a költői alkotásra érzett, mégsem oszlott el terméketlenül. Jórészt megvalósult a napló írása által. A naplóírás igen elterjedt divat volt akkor; de Széchenyit nemcsak az akkori szokás, hanem több más ok közül különösen fantasztikus ösztöne kényszerítette arra,

¹ I. k. 646.

² u. o. 838.

hogy leírja azt, amit látott, hallott s átértett. Hamlet is érzi ezt az ösztönt, midőn apja szelleme elmondja neki mostohaatyja bűnét. Hamlet ekkor így kiált fel:

Oh gaz — mosolygó, átkozott gazember!
 Hol a tárcám — leírom, hadd íróm le,
 Hogy ember úgy mosolyoghat s gaz lehet;
 Legalább a dán király bizonnyal az — — (ír.)
 No, bátya, itt vagy.

És miután bátyját így bejegyezte tárcájába, némileg megkönnyebbülten lát dolgai után. Ilyen könnyebbülést keresett Széchenyi is naplójegyzetei által. Aránylag csekély megszakítással huszonharmadik évétől a döblingi katasztrófa estéjéig minduntalan előrántja tárcáját, hogy magába vagy a világba pillantva azt mondhassa: hadd íróm le. És így drámai felkiáltások, idézetek, monológok s hézagos elbeszélések formájában leírja a maga életét, azt a nagy tragédiát, amelynél megrendítőbbet költő még nem írt. De bár így oly munkát alkotott, mely tartós hatás s izgató érdekesség tekintetében túltesz sok regényen vagy jambusos tragédián, a naplóírás mégis csak pillanatokra csillapította Széchenyiben a fantázia nyugtalanságát.

III.

Az a tűzfolyam, mely a fölszínre törni nem bírt, visszacsapódott belsejébe s ott át-áttörte ifjú lelkének vidám egységét. Már korán, nem egészen 23 éves korában figyelni próbálta önmagát. Erre vallásos nevelésének hagyománya is készítette. Tökéletesedni akart keresztény vallása parancsa

szerint s nem minden félelem nélkül érezte már igen korán, hogy az a világi élet, melybe rangbéli társainak példája s a maga heves vére sodorták, lelkét a kárhozat útjára téríti. Azért is szerette a naplóírást, hogy általa hibáiról számot adva önmagának, a tökéletesedés felé könnyebben haladhasson. De az önismeret, mint már Platon mondja, oly isteni parancs, melyet híven teljesíteni még Sokrates is mindennél előbbvaló, de mindennél nehezebb feladatnak hitt. Széchenyi sokat elmélkedett az önismeretről, sokat foglalkozott önmagával, de a valódi önismeretig csak egyes, boldogabb időközökben tudott emelkedni. Bajta is megfigyelhetjük, mennyire igazat mondott Goethe, midőn ezt írja: Ha az ember fizikumáról vagy moralitásáról gondolkodik, rendszeren betegnek látja magát. A legnagyobb vigyázattal kell olvasnunk Széchenyi naplóit. Exaltait önvádjaiból gyakran beszélnek az ő kedvelt romantikusai. Azután szellemi felsőbbségéből könnyen érthető szarkasztikus kedve leginkább önmagát szerette sérteni. Gondoljunk képzeletének önmaga ellen fordított erejére s a keresztény aszkézisnek hatására, melyet életkorának haladtával egyre mélyebben átértett. Ha mind ezt átgondoljuk, a botránkozni szerető moralista, vagy éppen a pszichiáter egyre kevesebb vadászszákmányt talál Széchenyi naplójában. De a válogatásban bizonyos mértéket kell tartanunk. Széchenyi nem volt egy rossz sorstragédia hőse, aki ártatlan tétlenségben szenved az istenek szélszélyétől üldözve. Neki halálos tusát kellett vívnia a sorssal s a maga szenvedélyeivel és az ily tusában, bármily dicső katasztrófával, végződik is,

a zúzódások ki nem kerülhetők. Komolyan kell vennünk mindjárt Naplója kezdetén ezt a följegyzést: «1814 augusztus 9-ike életem egyik legnevezetesebb napja volt. Ez volt az első lépés a szerencsétlenség felé; a bűn kezdete, oka a majdani kétségbeesésnek». E titokzatos szavak mögött először tűnik fel a naplóban O'Meade Karolina végzetes alakja. Azután többször visszatér, 1820 augusztusában történt halála után pedig az Erinnysek dalát hallja Széchenyi, valahányszor fiatalon elhalt sógornéja eszébe jut. Az önvád, hogy az ő szívtelensége kergette a halálba Karolinát, még Döblingben is gyötri. Ahhoz, amit Károlyi Árpád megállapított az önvád alapján rejlő valóságról, Viszota kiadványában új adatokat kapunk. A kíváncsiak az eddig ismert adatokból kikerekíthetnének oly történetet, mely nem igen messze esik a valóságtól. De mi megelégszünk Széchenyinek azzal az 1819-ben mellékesen elejtett vallomásával, hogy Karolina iránt nem vétkes, alapjában ártatlan ifjúkori csíny az, amit elkövetett. Olyan kis hiba lehetett az, melyre a vele egyenlő korú ifjú kortársak csak nevetve emlékeztek volna vissza. De az ő lelkiismerete rögtön érezte a sebet. Reá is illik, amit Dante mondott Virgiliusnak:

Oh nemes és tiszta lelkiismeret.

Téged a kicsiny hiba mily kegyetlenül éget!¹

Képzete az évek multával mindjobban beleégette a sebet lelkiismeretébe. Hozzjárult Man-

¹ O dignitosa eoscienza e netta, corne t'è piccio] fal]o amaro m orsó (Purgat. Canto TI.),

fréd hatása. Amint Manfréd mondja, arról a nőről, akit bűnös indulattal szeretett, hogy szerettem és megöltem őt, Széchenyi is lassanként elhitte, hogy az ő bűne ugyanaz, mint a Manfrédé, így vegyült össze álom és valóság életében. Gyakran érezte magát kapcsolatban a földöntúli szellemek világával. Az ő lelki szemei is láttak szellemeket, mint a Hamletéi. Mindez nem csorbította értelmi erejét, csak rendkívül fokozta melankóliáját, mert az álmokból feleszmélve korholta magát s több apróbb vagy nagyobb önvádat egyesítve a Karolinára vonatkozóval, sokszor tehernek érezte bűnösnek hitt életét. Az öngyilkosságra már igen korán gondol, de eleinte csak futólag, szinte játékszerűen. A veszedelmes játék gyakran komoly kísértéssé vált, de az életkedv, a vidám kalandok, később a kötelességérzet sokáig győznek a kísértésen.

Életét 1818 nyaráig ő maga is a tisztán álomszerű cselekedetek sorának nézi, noha 1814 óta már ellenőrzi önmagát, ha nem is a legnagyobb sikerrel. Azt hitte, hogy 1818-ban felébredt az álomból és bepillantott a lelkébe, amire ritka ember vállalkozik. Igaz is, hogy azóta fegyelmezi, műveli, bírálja önmagát. Élete azonban azután sem veszi el fantasztikusan álomszerű színét. Ha elmélázik szenvedélyei csillapultával, olyan lány, olyan engedékeny, hogy senki sem hinné őt a zajos tréfákra mindenkor kész huszártisztnek. Egy porosz tiszt mondotta Széchenyiről 1814-ben, hogy nem látott még ennyi jóindulatot ennyi pajkossággal egyesítve; Széchenyi fiatal oroszlán, aki selyemfonálon vezethető, 1818 után is illett reá ez a jellemzés, noha

pajkosságáról a kor leszoktatta lassanként. Különös szokásai közé tartozott, hogy arra is, amit elgondolt, amit jól tudott, nem találta meg rögtön a kellő szavakat, kivált idegenek előtt. Egyszer audienciát kért Ferenc királytól őrnagyi előléptetése ügyében. Ez életbevágó kérdés volt reá nézve. Készült arra, hogy mi mindent fog elmondani az uralkodónak, akinek szívét meg akarta hatni. De mikor kiment a teremből, azon vette észre magát, hogy majdnem semmit sem mondott el abból, amire erősen készült, mert a teremben a pillanatnyi benyomásoknak engedve, a lényegét elmellőzte. Ezért vádolta magát mindig azzal, hogy lassan gondolkodik, hogy nincs gyors felfogása, hogy igazi esprit d'escalier. Ez is fantáziája túlnyomó hatalmából magyarázható meg. A fantázia nem a logikai rendből, hanem a szemléletből indul ki. Egy felöltő képen vagy egy tetszetős ötleten fennakad s azoknak fonalára szereti fűzni a gondolatokat szeszélyes sorban. Munkáinak szerkezeti hibáit, szónoklatainak csapongását is ebből érthetjük meg.

Társaságban nem egyszer igen szórakozott volt. Egy előkelő angol női társaságban azt mondta egy grófnénak bók gyanánt, hogy igen szép lába van angol nő létére. Figyelmét a nő által provokált bókra fordítva, pillanatnyira elfelejtette, hogy kiknek a körében beszél. Gyakran volt alkalma megbánni a társaságban elejtett önfeledt nyilatkozatait. Mindez bámulatosan érzékeny idegrendszerével is kapcsolatos. Ez az edzett katona, aki annyi fáradságot kibírt, aki lovaglásban, gyaloglásban, úszásban, hegymászásban ritkította párját. Konstantinápolyban a déli szél

által egészen beteggé lesz. Csak akkor gyógyul meg, amikor északról fúj a szél. Különben hipochondrikus hajlamok gyakran zavarták, egészsége sokkal szilárdabb volt, semmint a legtöbbször hitte. Midőn egyszer egy délfranciaországi hegyre mászik jó kedvvel és friss erőben, egyszerre egy szakadékot pillant meg s noha nincs oka veszélytől tartani, elhalványul halálos ijedtségében. Fantáziáját s érzékeny idegeit felizgatta a szakadékba zuhanás gondolata.

Ideges érzékenysége sóvárgott az emberek jóindulatára. Oly társaságban, ahol észrevette, hogy csak udvariasságot és nem jóindulatot mutatnak iránta, gondolkodása fennakadt, nem igen tudott szavakat találni. Ellenben a legcsekélyebb jóindulat jelére szíve fölmelegedett, szavai bőven ömlöttek s nyíltan tárta fel rejtettebb érzelmeit is. Tisztviselőivel és szolgálival igen jól bánt, őszintén sajnálta, ha hirtelen haragjában megbántotta őket. Kevesebb kötelezettséget érzett a környezetébe került tudósok iránt. Velük nem sajnálta éreztetni arisztokratikus felsőbbiségét, sőt még Humboldt Sándor egyéniségéről és modorról is megvetéssel nyilatkozik. A tudéstól azt követelte, hogy kifogástalan világfi legyen s inkább bölcsesség, mint szakértelem által tűnjék ki. Ha ilyen tudést talált, tisztelettel bánt vele.

Barátságra és szerelemre csak úgy szomjúhozott lelke, mint a Hamleté. De bizalmasabb, nyíltabb, odaadóbb volt, mint Hamlet. Wesselényi volt az ő Horatiója. Az ő társasága vigasztalta és segítette a tökéletesedés útján. 1825 előtt s még utána is jó ideig véleménykülönbségek nem zavarták viszonyukat. A szerelmi szenvedélyek

felzaklatták ugyan az ifjú Széchenyi nyugalalmát, de egyszersmind jótékonyan hatottak reá, mert az egyetlen központ felé hajtott szenvedély kivetette lelkéből a méltatlanabb szenvedélyesség salakjait. A Meade Karolina iránt érzett futólagos, ele tragikus hatású szerelem után rajongott gróf Sauraunéért, majd Meade Selmát s azután Liechtenstein Henriettát szerette volna nőül venni. Ezekben a szenvedélyekben több része volt fantáziájának, mint szívének.

A férjes nőt remény nélkül szerette, a leányok egyikének vagy másikának keze által a családi boldogság révpartjába akart jutni a kiállott belső zivatarok után. Mindegyik szerelme rendkívül heves és szerencsétlen volt. Petrarca és Kisfaludy Sándor több eoncettit tudtak elmondani esengő rímekben a Kesergő Szerelemről, de Széchenyi szerelmi prózájában több a lángoló hev, mint a két költő verseiben. Ha meg akarjuk ismerni, hogy mikép hat a szerelem a fantáziától izgatott lélekre, miként vonja össze ereje legjavát egyetlen pontra, olvasnunk kell Széchenyi lapjait szerelmeiről. «A szerelem, az igazi — írja Széchenyi 1818-ban — dicsősége minden emberi érzésnek, csak belőle származik a nemes és jó. A gonosz szellemek el vannak tiltva a szerelemtől, azért kárhozottak és átkozottak.» Azok a jól nevelt leányok, akik Széchenyiben ezt az érzést felkeltették, nem bíztak imádójukban, épp azért, mivel szenvedélyes volt; nekik és családjuknak ez a szenvedély igen is regényesnek látszott. Széchenyi előtt a három ideálról egymásután lehullott az a ragyogó költői dicskör, melyet fejük fölé vont, s mikor látta őket mindennapi

valóságukban, könnyű szívvel kiábrándult belőlük. Végre azután feltűnt az a nő, aki megértette, akiért kevesebb föllengzéssel, de mélyebb érzéssel rajongott, mint a többiért, akit híven és tiszta szenvedéllyel szeretett mindaddig, míg nőül vehette.

Széchenyi nemcsak egyes női ideáljai személyében csalódott, hanem abban a hitben is, hogy őt a családi tűzhely boldogsága megnyugtatta volna. A középszerűségben megnyugvást nem bírt találni. Egy hívó szózat zaklatta, de nem igen tudta, hogy hová hívja. A költői alkotásról le kellett mondania, szeretett volna legalább kötelességében örömet találni, de ott is elzárták előtte útját. Naplójából kitűnik, hogy mennyire törekedett az őrnagyi rangra s hogy még pénzen is megvásárolta volna előléptetését. Ez alighanem hiúságnak látszik több olvasója előtt, pedig nem az volt. Széchenyi a kineveztetés által oda akarta magát kötni a katonai pályához, azt gondolván, hogy bizonyára hivatása is oda hajtja, ahol magasabb hatáskört szántak neki. Elégületlen volt az akkori hadsereggel, nagyon rosszalotta, hogy a gyakorlatok nem a háborúra, hanem a díszszemlékre készítik elő a katonaságot. Ha ő vezér volna egy háborúban, —írja Naplójában — a védelem végett a föld alá bujthatná katonáit, mint a mezei egereket. De az ausztriai hadsereg csak a parádéra készül s hozzá még oly rosszul van ellátva, hogy a közlegény rongyosan jár s koldulni is kénytelen. Mindezekben egy kapitány segíteni nem bír, ellenben előmenetele biztosításával reménye lehetett volna arra, hogy egykor reformálhatja a hadsereget. Ily feladat

kielégítette volna becsvágyát. De az örökös kapitánynak munkakörét kínos és céltalan időpazarlásnak hitte.

Mégsem bírt lemondani arról, amíg nem tudta, hogy minő munkának éljen. Valóságos hamleti monológokat mond el a továbbszolgálni vagy nem szolgálni témáról. Akarata szinte elsorvadt e kételyektől, már-már a véletlenre akarta bízni a döntést arról, hogy továbbszolgáljon-e? Ez a tépelődés táplálta melankóliáját. Melankóliája is ösztönözte a gyakori utazásokra. A melankolikus Jacques Shakespeare színművében szintén nagy utazó volt. Széchenyi maga írja, hogy néha nem tudja, miért utazik, nem szellemének keres új foglalkozást, hanem szomorúságától és rossz kedvétől akar szabadulni. Ezt a magyarázatát nem kell szószerint vennünk; bizonyos, hogy nem a pusztá szórakozás, hanem a tanulás és tapasztalás vágya is vonzotta a külföldre. Angliában tanulni akart s tanult is sokat. Más országokban is mindent megnézett, amit művelt utazó látni szeret. A művészeti és történeti emlékek valóban érdekelték. Görögországban járva görögül is megtanult annyira, hogy *egy* újjörög hírlapot megértett. De az ókort inkább tisztelte, mint szerette. Paestum emlékei untatták. A görög irodalomba csak készült elmélyedni, de a készületnél alig jutott tovább. Szagगतott, romantikus szelleme az ókorral szemben bizonyos idegenséget érzett. Hozzájárult még az újkor technikai vívmányainak nagyrabecsülése, mely a középkor iránt is elfogulttá tette. A képzőművészetben ízlése irányát leginkább az jellemzi, hogy el volt ragadtatva Canova és Carlo Dolce

műveitől. Egészen véve elmondhatta volna Childe Harolddal:

Görögország nem vidám földje a társadalmi gyönyöröknek, de akit a szomorúság elfogott, megmaradhat ott és ritkán fogja sajnálni születése földjét.³

Széchenyi is néha azt hitte, hogy a görög szigetek valamelyikén az enyhe levegőben elfeledkezhetnék mindenről.

Csak hitte, de nem volt olyan táj, mely megszabadíthatta volna önvádjaitól, attól a kínos érzéstől, hogy nem volt hő lelkének hová fordulnia. Kereste a gyógyulást a jótettekben, a lelkiismeretnek tökéletes tisztaságában, a vallás vigaszában, az önmegalázásban. Olvasott több moralistát. Franklintól életbölcseiséget tanult, Montaignétól emberismeretet, Epiktetostól azt, hogy miként élhet az ember szenvedélyeitől megváltán egészen a természet és az Istenek parancsainak. A moralistákat igen szerette, maga is hivatást érzett erre az irodalmi ágra, de elégült boldogságot, valóban független nyugalmat, bárhová tekintett, sehol sem talált. Gondolt arra is, hogy gazdagsága az igazi oka nyugtalanságának, a szegénység bizonyára meglegedésre tanítaná. Ebben is tévedett, mert nem sorsának külső körülményei voltak reá döntő hatással, őt az alkotás vágya gyötörte, neki oly munka kellett, mely fantáziáját, szívét, eszét teljesen lefoglalja s az alkotás közben a biztos siker reményével boldogítja.

¹ Greece is no lightsome land of social mirth. But he whom Sadness soothed may abide. And scarce regret the region of his birth.

IV.

Széchenyi erre az alkotásra, Magyarország tökéletes reformjára már első ifjúsága óta készült. Nem úgy értjük, hogy kezdettől fogva módszeresen készült a reform vezetésére. Hanem úgy, hogy amit első ifjúsága óta tanult, olvasott és tapasztalt, mindannak már korán megfogamzott reformeszméi végrehajtásában jó hasznát vehette.

Gondolnunk kell itt először arra, hogy Széchenyi gyakori angolországi utazásaiban, amikor még romantikus álmok izgatták lelkét, alapját vetette azoknak a technikai ismereteknek, melyekről egy kiváló szaktudósunk azt állítja, hogy «jóval fölüleltek a dilettantizmus határain».¹ Álmodozás és gyakorlati irány sajátságosan megfértek az ő gazdag szellemében.

Gondolnunk kell továbbá arra a történetfilozófiai rendszerre, melyet Széchenyi a maga egyéniségéhez alkalmazva, olvasmányaiból kialakított. A rendszer már alakulni kezdett 1814-ben s egyes részletekkel gyarapodott 1825 után is, de főbb vonalaiban 1825-ben már meg volt állapítva. E rendszert már ismertettük másutt részletesen,² de itt röviden ismertetnünk kell annak főbb tartalmát.

Az emberi nem folyton tökéletesedik, folyton előrehalad. Bámulatosan előrehalad az anyagi téren, ami egyszersmind erkölcsi haladást is je-

¹ Zelovich Kornél: Széchenyi és a magyar közlekedésügy. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1925. 18. 1.

² Gróf Széchenyi István Történeti Eszméi. Budapesti Szemle, 1907. és Tanulmányok Budapest, 1923. (Kultúra és Tudomány.)

lent, mert a közmoralitás alapja a mechanika jobb vagy rosszabb létének s a jobb mechanika visszahat az erkölcsiségre. Erény és bölcsesség, hasznos és igazságos, jó és dicső szinonim fogalmak. De világos, hogy az egész emberiség nem egyformán halad. Az egyes nemzeteknek jelleme és sorsa közt nagy a különbség. A nemzetek egészen úgy, mint az emberek, életkorokon mennek át. Megérik a gyermekkort, az ifjúkort, a férfikort s az öregkor hanyatlását. Nem minden nemzet éri meg az öregkort, hanem némelyik korán elcsenevészedik, még mielőtt a férfikor erejének teljes kifejléséig eljutott volna. De miképpen egyeztethető össze a nemzeti és egyéni élet Θ párhuzama az emberiség haladásának törvényével? Hiszen a nemzetek elhalnak, mint az egyének, tehát az emberiséget is besodorják a hanyatlás s mulandóság sorsába. Ez az ellentét azonban feloldható. Az emberiség ugyanis a nemzetek lépcsőfokain halad fölfelé. Mikor a nemzetek érett korukat átélik, szellemi kincseiket átadják az egész emberiségnek s azután elmerülnek, de elmerülésük előtt gyarapították az egész emberiség életét. Ezért igen nagy fontossága van a nemzeti életnek. Minden nemzet csak a maga sajátossága kifejtésével gyarapíthatja az emberiség kincseit. A nemzetek nevelhetők a tökéletesedésre. A kormányok vagy egyes kiváló emberek mint nevelők, mint orvosok vezethetik népeik kifejlését. Mivel a tökéletesedésre való törekvés isteni parancs, az emberiség perfektibilitásába vetett hit a keresztény kötelességek közé tartozik s így Istennek szolgál az, aki a maga nemzete értékes sajátságainak kifejtésén munkál-

kodik. Ebben a rendszerben az átkölcsönzés egyéni vonásokkal fonódik egybe. A maga helyén már felsoroltuk az írókat, akikre Széchenyi leginkább támaszkodik. Most naplójának e kiadásából látjuk, hogy két íróat nem vettünk figyelembe. Rousseau *Contrat Sociáljában*, Eustace A *Classical Tour through Italy* című művében foglalkoznak a nemzetek nevelésének módjával s amit ez írók mondanak, az megerősítette Széchenyit abban a felfogásában, hogy a nemzetek bizonyos életkorban nevelhetők. Az emberi s a nemzeti nevelés problémája már igen korán foglalkoztatta Széchenyit. Foglalkoztatta pedig azért, mert a maga neveltetését nagyon hiányosnak gondolta. Igazságtalan volt e nevelés iránt, abból az egészséges ösztönből indalván ki, hogy önmagunk nevelésén lehetetlen elég buzgalommal fáradoznunk. Huszonhárom éves volt Széchenyi 1815 januárjában, midőn meglátogatta a nápolyi katakombákat. Ott Hamlet módjára, noha akkor még nem igen ismerte Shakespearet, kezébe vette a koponyákat és «egészen átengedte magát az örökkévalóságnak». Azután gondolkozott az emberi lélek kettős irányáról s monológjában arra az eredményre jutott, hogy minden emberrel veleszületik a hajlam a jó, csak úgy, mint a rossz iránt. A nevelés nagymértékben kifejtheti minden emberben a jóra való hajlamot. Mivel későbbi gondolatai az egyéni és nemzeti életet azonosították, természetes volt, hogy a katakombákban megerősödött nevelői optimizmusa a nemzeti életre is kiterjedt. Ha pedig a nemzetek nevelhetők, az v nemzete miért maradjon alacsony állásában? Bár idegen nyelven írt és

beszél, veleszületett nemzeti érzése a napóleoni harcok és a szent szövetség korában ellenhatás-kép Európa-szerte kifejlett nemzeti liberalizmus hatása alatt nagyon megerősödött. Magában oly ösztönöket vélt fölfedezni, melyek Attila lovasaira emlékeztették. Bármennyi hibát fedezett föl nemzetében, vonzódott hozzá, sőt mint az anya a beteg vagy rossz gyermekét, ép fogyatkozásai miatt még gyöngédebben szerette. Bejárta a Vezúv, az Etna s Olympus táját, de hazájának egyszerű tájaira mégis szeretettel gondolt, sőt a magyar Alföldet, melyen a, képzelet korlátozás nélkül végigrepülhet, már Petőfi születése előtt lírai hévvel dicsőíti.

Azonban ki vegye át az ő nemzete nevelését? A kormány volna természetes nevelője a nemzetnek, amint Eustace és mások is mondták. De Ferenc császár kormányától ugyan hiába várunk nemzetnevelő hatást. Széchenyi nem győzi eléggé korholni Ferenc császár kormányzatát. Körülbelül azt mondja, hogy az uralkodó lelketlen bürokratizmusa aláássa a monarchia jövőjét. Hiszen Ferenc, Kucserára hallgatva, nem nevezte ki Széchenyi Ferenc Hát őrnagynak, noha már soron volt s háborús kitüntetések is szerzett. Ellenben a cseh urak gyorsan előrehaladtak. Széchenyi, aki a monarchia egységét oly nagyra becsülte, Ferenc rendszere ellen érzett haragjában 1821 októberében így kiáltott föl Wesselényi és Liebenberg társaságában: «Az az ausztriai Monarchiának és Magyarországnak hibája; hogy az Isten a haragjában kapcsolta össze! 1825 augusztusában megjósolta, hogy Amerika, Anglia és Franciaország felsőbbsege le fogja törni

Ausztriát. De ha a kormány nem, ki nevelje akkor a nemzetet? Egyáltalában ki gondol az egész Monarchiában arra, hogy nem a hivatali szobák rutinja, hanem a nemzetek nevelése biztosíthatná a jövőt? E tárgyról 1819 április 9-én naplójába azt írja, hogy «olyan férfiú, aki sok képzelőtehetséggel született a világra, aki hosszas tanulmány, háborúk és utazások által az embereket ismerni tanulta s akinek szenvedélyei lecsillapultak, az országnak valószínűen igen hasznosan szolgálhat». Ezekből a szavakból gyaníthatjuk, hogy magának szánta a nemzetnevelés feladatát. Már a következő hónapban, május 19-én Palermóban határozottan leírja, hogy «vállalkozom a feladatra és boldog lennék, ha életem utolsó órájában mondhatom, él egy fiatal ember, aki általam boldogabbá lett, mint nélkülem lett volna». Kapcsolatban ezzel az elhatározással, két kérdés merült föl előtte, vagyis inkább két, már azelőtt felvetett kérdés vált most égetőbbé. Az egyik az volt, hogy vájjon nem nagyon vén-e már Magyarország? Ifjú nemzetek fogékonnyak a nevelésre, mondja Rousseau is, de a véneket már sorsukra kell bízni. Széchenyi sokszor, igen sokszor azt hitte, hogy Magyarország nem él többé. Elvesztette szabadságát minden ellenállás nélkül. Azután nemcsak a kormány hibája ölte meg, társadalma is elaggott, többé életre nem kelthető. A társadalom állapotát Széchenyi nem rendszeresen figyeli meg, hanem képzelete egyes példákból sokat következtet. Magyar nemeseiktől azt hallotta, hogy sehol sincs több szabadság, mint Magyarországon. Egy magyar bíró valamely gyilkosság ügyében vizsgálatot vezet

a megyében s valósággal agyonkínozt egy vádlottat, akit csak gyöngé gyanú terhelt. Es ami még rosszabb, e miatt senki sem háborodik fel. A két Belezsnaynak szörnyű romlottsága elrémíti. Egy magyar gróf azt mondja neki, hogy a német hazudik, ha pénzre van szüksége és könyvet ír. Egy lakomán nevetnek a vendég trágár beszédein, pedig másutt kidobnák, aki olyanokat mond. Éltesebb asszonyok gyakran oly szabadszájúak, hogy undorral fordul el tőlük. Talál erényes háztartásokat is, de azok szinte kivételek. Nincs magyar társadalom, mert a társadalom védelmet nyújt tagjainak, nálunk pedig csupa fanyarság, pletyka és rágalom van a napirenden. Ezen a nemzedéken segíteni már alig lehet, de minden emberben s minden hanyatló nemzetben van valami erő, mely által új életre ébreszthető s így Magyarországon is az ifjú nemzedék nevelése még lehetséges.

A másik kérdés a miként körül forgott. Ez valóban súlyos kérdés volt. Minő eszközök által nevelhető új életre egy halálához közeledő nemzet? S mikép rendelkezhetik ily eszközökkel egy magányos úr, akire a kormány gyanakszik külföldi utazásai s nem minden tekintetben konzervatív nézetei miatt? 1819-ben Széchenyi e kérdésekre könnyedén válaszolt. Minél jelesebb országos iskolában kell felnevelni a jövő nemzedéket — úgymond. A külföldön látott jeles nevelőintézetek, melyek iránt Széchenyi igen érdeklődött, keltették fel benne ezt a gondolatot. Nagyon is egyszerű gondolat s hozzá még nem is adott magának számot arról, hogy lesz-e módjában felállítani olyan országos iskolát. Ezért

ettől a tervtől lassanként el is állott. 1820 óta három más mozzanat köti le figyelmét. Ez év augusztus 9-én a debreceni erdőben megvendégeli századát elegendő borral, kenyérral és szalonnával. Hegedű, cimbalom és dudaszó mellett a legények magyar dalokat is énekeltek. Széchenyi gyönyörködött legényeinek széles, jó kedvében és természetes viselkedésében. Szinte könnyezett a meghatottságtól a nemzeti nyelv hangjainak hallatára. «Nem szabad» — írja naplójába — «egy nemzet nyelvét átalakítani vagy éppen megsemmisíteni — a nyelv olyan, mint a fognak* a zománca». A következő (1821) év elején Pesten a «Hét választó» nevű szállóban bizonyára egy magyar multság alkalmából arra a tapasztalatra jutott, hogy «a lelkesedésnek ilyen nagy fokára lehetne vinni a magyarokat, ha a nemzet nyelvét tanulmányoznák s nekik a nyelv által úgyszólván ösztönt adnának az életre és az előre törekvésre». A magyar irodalmat akkor még nem igen ismerte, bizonyára hallott valamit annak föllendüléséről, de nem nagyon érdeklődött iránta. Kisfaludy Stibor vajdáját német fordításban olvasta és igen ostoba színdarabnak mondja. Azt kell hinnünk, hogy nem a magyar irodalom fejlődése, hanem társadalmi tapasztalatok gyökerezették meg Széchenyiben azt a felfogást, hogy a magyar nyelvnek művelése által az ifjúság erélye ömlenek a nemzetnek zsibbadt tagjaiba. A hét választói jelenet előtt egy nappal Széchenyi magánkörben kijelentette, hogy a Buda és Pest közt építendő állóhídra följánlaná évi jövedelmét, a nélkül, hogy kamatot vagy visszatérítést kérne. Ugyanekkor

foglalkozik a rókadászat, a lóversenyek és a lótenyésztés meghonosításával. Ezek szerint 1821 körül megállapította már a nemzetnevelés három eszközét: a magyar nyelv művelését, a közlekedés javítását, a közszellem kifejtését az egyleti élet által. Az utóbbi eszköz megvalósításához már hozzáfogott, de hogy minden irányban nagyobb munkásságot fejtsen ki, ahhoz szükséges volt a viszonyok kedvezése és tekintélyének elismerése az ország közvéleménye által. Már pedig a viszonyok rosszra fordultak a törvénytelen adó és újoncrendeletek s az utánuk következő megyei ellenállás által. Széchenyi visszavonult ettől az ellenállástól. Gyűlölte a törvénytelen rendeleteket, valamint Ferenc egész kormányrendszerét, de nem volt elég rokonszenve a megyei urak iránt sem. Sok hiúságot vett észre az ellenállás bajnokaiban s nem igen lelkesedett oly alkotmányért, mely 400,000 nemes kedvéért tízmillió embernek jogát semmibe sem vette. Különben is katonatiszt volt akkor s ha egyenruhában vagy a nélkül csatlakozik az ellenállók táborához, maga nehezítette volna meg a reformátor munkáját. Pedig a reform vezetésére el volt tökévelve. Igaz, hogy kétségek gyötörték még 1825 első felében is, vagy a viszonyok, vagy a maga erejében nem bízott, de azért el nem állott 1819-iki határozatától. Készült az 1825-iki országgyűlésre. Naplójában már oly gondolatokat jegyez fel, melyeket később a Hitelben bővebben kifejtett.

Az 1825-iki országgyűlés új helyzet elé állította. A reform vezetésének útjára rá kellett lépnie. A többiek beszéltek, Széchenyi cseleke-

dett. Október 12-iki magyar beszéde a felsőházban «a németül társalgó és latinul szónokló főrendek közt», mint Kemény írja, volt az első tette. A második az Akadémia megalapítása. Az országgyűlésen bizonyára azzal a szándékkal jelent meg, hogy egyévi jövedelmét felajánlja közcélra. Barátjainak talán Wesselényinek tanácsa az állóhídról az Akadémiára fordította figyelmét. A kerületi ülésen elhangzott beszédek csak az ajánlat napjára és módjára voltak hatással.

Széchenyi nem rögtönzött. Az 1825-iki országgyűlésen régen átgondolt, messzeható programmal vett részt. Az elaggott magyar nemzetet fel akarta támasztani, hogy az értékes sajtóságainak kifejtése által hozzájárulhasson az emberi haladás kincseihez. Először is a magyar főrendek körében akart minden ízében magyar közszellemet kifejteni, mely nem fogja majd eltéveszteni hatását a középnemességre és polgárságra. A megerősödött közszellem azután az anyagi s a magánjogi reformokat lehetővé téve, a jogegyenlőség alapján nyugvó, erkölcsileg és anyagilag erős magyar társadalmat és végül a minden középkori maradványból kitisztult parlamentáris alkotmányt teremtené meg. Csalódunk, ha azt hisszük, hogy Széchenyi csupán társadalmi s nem parlamenti reformot akart. Hiszen akkor mi értelme lett volna annak, hogy az angol viszonyokat annyira bámulta és mint követendő mintára hivatkozott rájuk. Széchenyi mindezt a reformot csak lassanként kívánta életbeléptetni. 1825-ben is már óvatos reformer, ki fel a forradalmi mozgalomtól, a radikális újítástól s csakis az Ausztriával való kapcsolatban látja biztosítva

Magyarország jövőjét. A régi alkotmány becses részeinek védelmét az abszolutizmus ellen szükségesnek tartja, de 1825-ben, valamint később is egészen Kossuth rögtönzéséig Magyarországot még éretlennek hiszi az angol formájú parlamentáris életre. Éretlennek azért, mert a kormánypárt hivatalt és rendjeleket, az ellenzék pedig népszerűséget vadászott. Nincsenek tehát elvi ellentétek a pártok közt, mivel mind a kettő különböző eszközök által hiúságát vagy hatalmi vágyát akarja kielégíteni. Csak az erkölcsi függetlenség érzetétől áthatott társadalmon alapulhat az angol értelemben vett parlamenti rendszer. Az ilyen társadalmi alap nélkül ez a rendszer kerékkötője az igazi haladásnak. Ennél a hamis rendszernél Széchenyi egyelőre többre becsülte a régi magyar alkotmányt, mérsékelt alkotmányos ellenzékkel s nem szervilis kormánypárttal. Metternich előtt őszintén kitérte egész programját eszközeivel és végső céljával együtt. De Metternichnek az alkotmányos ellenzék nem kellett még a régi alkotmány keretében sem s az a társadalmi reformmozgalom, melyre Széchenyi hivatkozott, hatása miatt igen gyanús-nak tűnt fel előtte. Metternich a történeti név felsőbbségének érzetével, éles elmével, szigorú logikai renddel fejtette ki Széchenyi előtt eszméit. Széchenyinek nem imponált Metternich szellemi felsőbbsege, de meg volt hatva a herceg jóindulata által s azért tárta fel előtte egész rendszerét, mint maga mondja, gyónt előtte. Érzékenyen, inkább fantasztikus, mint logikus rendben válaszolt Metternichnek. A herceg megígérte Széchenyinek, hogy oly útra lép, melyen

a forradalmi fejlődés logikája szerint tovább fog ragadtatni, mint amennyire menni akar s mivel majd vissza nem térhet, el fog veszni. Haraggal fordult el Széchenyitől, nemcsak szerencsétlennek, de félig bolondnak is tartotta. És mi maradt meg abból a rendszerből, melyet Metternich oly nagy önérzettel védett? Míg a lenézett huszárcapitány alkotása ma is él és hatása el nem veszhet. Széchenyi talán érezte, hogy Metternichnek igaza van az ő jövődöbéli sorsára nézve, de azért nem hátrált, személyével már nem törődött s nem a sors külső fordulataitól tartott.

Boldogította az a tudat, *hogy* annyi belső küzdelem után az alkotáshoz foghat, az ő nemzete-újjáalakításához, azonban érezte, hogy ez nem közönséges izgalommal járó művészi feladat. Az élő anyag, ha átgyúrják, kegyetlenebb csalódásokat, mélyebb fájdalmakat okozhat, mint a szobrász holt anyaga. S mégis felvette a küzdelmet; «végtelenül izgatott vagyok», — írja 1825 elején Naplójában — «idegeim erősen meg vannak támadva, az emberek ezt nem veszik észre és én érzem, hogy az élet minden fordulánál uralkodni fogok magamon és hogy erkölcsi akaratom diadalmaskodni fog idegeimen».

Valóban ez az erkölcsi erő éveken át bámulatos diadalokat vívott ki, de a folytonos harc a fantázia által keltett belső izgalommal előkészítette a döblingi vértanúságot.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN DÖBLINGI ÉVEI.¹

Bátorkodtam röviden ismertetni *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* első két kötetét *A Budapesti Szemle* 1922 áprilisi számában. Elmondottam ott, hogy miként vetette meg alapját gróf Klebelsberg Kuno e vállalatnak, minő célokat tűzött elébe és miért alapította meg a bécsi magyar történeti intézetet.

A *Századok* olvasói előtt nem szükséges gróf Klebelsberg Kuno érdemeit ismertetnem. Ők jól tudják, hogy ez érdemeket a magyar történetírás mindig a legnagyobb elismeréssel fogja emlegetni. Átveszem az említett cikkből azt, ami a két kötet keletkezésére és kiadására vonatkozik: «Ismeretes, hogy báró Thierry cs. rendőrminiszter 1860 március 3-án elrendelte a házkutatást gróf Széchenyi lakásán, dr. Görgennek döblingi tébolydájában. A következő hónapban, gróf Széchenyinek öngyilkossága után, a házkutatást megismételték. A két alkalommal sokféle irat jutott báró Thierry kezébe. Ez iratokat Károlyi Árpád mintaszerűen szerkesztett két kötetben adta most

a magyar közönség kezébe.¹ A nem mindig olvasható Széchenyi-kéziratok pontos olvasása, annak megállapítása, hogy az a nagy szatíra, mely a második kötetet teljesen betölti, tulajdonkép az *Önismeretnek* folytatása, a számos és tanulságos jegyzet szerkesztése nem volt könnyű feladat. Károlyiban a kutató lelkiismeretességét és elmeéletét még felülmúlja a történetíró elbeszélő művészet. Bevezetése valódi remekmű a maga nemében. Hogy miképpen készítették elő és miképpen hajtották végre a házkutatást, hogy minő politikai viszonyok fejlődtek ki Bach bukása előtt és után Ausztriában, hogy e viszonyok miképpen hatottak Széchenyi terveire és reményeire, hogy minő történeti és lélektani értéke van Széchenyi hátrahagyott iratainak, mindezt Károlyi kimerítő alaposággal és drámai élénkséggel adja elő. Különösen felemelőn hat az olvasóra Károlynak rendkívüli igazságérzete, mely a szívtől idegen törekvéseket is erkölcsi értékük szerint méltányolja.» Ezek után a Budapesti Szemlében csak a Károlyi által először kiadott naplótöredékek lélektani jelentőségével foglalkoztam, most a két, kötetnek egész anyagát óhajtanám tárgyalni. És pedig együvé foglalván a Bevezetést a kiadott anyaggal, a felvetődő kérdéseket kronológiai rendben igyekszem megbeszélni.

¹ Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István Döblingi Irodalmi Hagyatéka. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Károlyi Árpád, a M. T. Társulat tiszt, tagja. I., II. k. Budapest. Kiadja a M. T. Társulat 1921—1922.

I.

O'Meade Karolina.

Károlyi a Széchenyitől elkobzott iratok közt főlemlíti Széchenyi Pálné O'Meade Karolina 18 darab eredeti levelét. Ez nem csekély jelentőségű lelet. Tudjuk, hogy mennyire vádolta magát Széchenyi sógornőjének kora halála miatt. Ha Naplójában ezt olvassuk: «Karolina!» tudnunk kell, hogy a leghevesebb fájdalom sajtolta ki lelkéből ezt a nevet. Még Döblingben is gyötörte a visszaemlékezés Karolinára. 1849-iki lázas önvallomásában azt írja, hogy hét évig lassú tűzön ölte meg sógornőjét. Közömbösen szemlélte kínlódását és csak akkor esett kétségbe, midőn a fiatalasszony meghalt 1820 augusztus 30-ikán. Zichy Antal Széchenyi életrajzában azt mondja ez önvádról, hogy «túlcsigázott fantázia, de egyúttal végtelenig vitt lelkiismeretesség próbája és ^kifolyása».¹ De azt a kérdést, hogy minő körülmények okozták e lelkiismereti válságot, elégtelen adatok miatt nem bírja tisztázni. Hogy ezt a félhomályt a történeti pletyka minő lámpásokkal akarta megvilágítani, arról kár volna beszélni.

Károlyi kutatásai most eloszlatták a homályt. Karolina leveleit nem közölhette, mivel azok nem tartoznak közvetlenül kiadványa köréhez. Bevezetésében azonban elbeszéli Karolina történetét. Idéznünk kell szép elbeszélését: «A nagyon fiatal, jókedvű, élénk gyermekasszonyra,

¹ I. k., 136. l.

az Ausztriába szakadt s a herceg Lichnowski-val rokon irlandi főrangú O'Meade-család leányára, akit az istenek nagy szépséggel, de végtelen finom, majdnem sugarakból szőtt, csupa érző idegből álló gyöngé testtel ajándékoztak meg és akiben a maga irlandi kelta fajának közmondásos, az angol nagy írók által annyiszor kigúnyolt képzelőtehetsége, mondhatnók tipikusan ki volt fejlődve — a Napoleon elleni ütközetekből a bécsi kongresszus ideje előtt hősként hazatérő sógora, a 22—23 éves szép, fiatal huszárcapitány ellenállhatatlan benyomást tőn . . . Széchenyire szintén nem maradt a bájos, élénk asszonyka hatás nélkül s kifejlődött köztük egy plátói szerelmi viszony, mely azonban a nőnél mégis erős maradt, sőt növekedett, a férfinál sekélyebb sodrású volt és apránként rokonszenvedéssé ment át. Az ifjú tudóbajos asszony észrevette ezt és Széchenyi azt hitte, hogy halálát, mely 27—28 éves korában következett be, ez is sietteté. Annál inkább hihette ezt, mert meghitt barátja, az elhunyt közeli rokona, Lichnowski Eduard, mikor a szánandó asszony elhunytáról barátjának írt, misztikus levelében erre látszott célozni és Széchenyit mintegy bűnbánatra hívta föl.»

Lichnowskinak a kor divátja szerint pietisztikus stílusban írt levele végzetes hatással volt Széchenyire. Fantáziája a célzásokat valóságos történetté alakította át. Az a hétévi lassú tüzőn való megölése Karolinának tehát azt jelentette, hogy Széchenyi 1813—1820-ig fokozódó közömbösségével halálra gyötörte Karolinát. Ez volna a bűn, amiért vezekelnie kell. Azt gondoljuk, — bár erre közvetlen bizonyítékunk nincs — hogy

Byron Manfrédjének is része van Széchenyi bűntudatának fejlesztésében. Manfréd lelkét is sötét bűn terheli. Egy női vérrokonának halála miatt vádolja magát. Ha ő nem szereti azt a nőt, ez még élne boldogan és boldogítva. Tudjuk, hogy Széchenyi mennyire szerette Byron hőseinek sötét melankóliáját, büszke nyugtalanságát s így igen hihető, hogy Lichnowski intése és Manfréd példája együttvéve gyökerezítették meg lelkében azt a vádat, hogy ő a felelős sógornője korai haláláért.¹

Mint láttuk, ez az önvád tulajdonkép ártatlan tényekből fejlődött ki, de azokat külső hatásra Széchenyi fantáziája annyira átalakította, hogy lelkiismeretének örökös ostorai lettek. Hasonlóképp alakult ki az a másik önvád, mely az elsőnek romboló erejét növelve, tökéletesen feldőlt a Széchenyi kedélyét. A második bűntudat végső kialakulását élénken állítja elénk az a naplótöredék, mely 1848 március 19-től szeptember 4-ikéig terjed és először Károlyi e kiadásában jelent meg.

II.

Széchenyi naplója (1848 március 19—szeptember 4).

Az első magyar felelős minisztérium tagjai közül senki sem tudott irodalmi és lélektani szempontból oly érdekes naplót írni, mint Széchenyi. A

¹ Byron Manfrédjének hatását ez önvád kifejlődésére először Zichy Antal említi. Gróf Széchenyi István életrajza 1890, 137. l.

naplóírásra a művészi alkotás ki nem elégített vágya kényszerítette. Lelkének háborgását néha oly felkiáltásokban örökíti meg, minőket csak a legnagyobb tragikai költők szoktak kitalálni. Tapasztalatait, benyomásait szaggatottan, nyugtalan töredékességgel veti papírra. Miniszter-társai, ha naplót írnak, bizonyára körülményesen vagy legalább a lényegét szabatosan kiemelő módon beszélték volna el a miniszteri tanácsko-zásokat és a többi politikai eseményt. Széchenyi sokkal izgatottabb, semhogy történeti kompo-zíciót alkosson, csak egyes jeleneteket vázol vagy éppen vonalakat vet a papírra. Így tulaj donkép a politikai történetre nézve kevesebbet tanulunk az ő feljegyzéseiből, semmint egy annyira nagy-nevű miniszternek naplójától vártuk volna. De annál gazdagabb a napló tanulságokban, ha Széchenyi belső küzdelmeinek hullámvázát vizsgáljuk benne. A Naplónak történeti és életrajzi értékét Károlyi a Bevezetésben tömörséggel és hűséggel jellemezte; e Bevezetés és Károlyi jegyzetei nagyon megkönnyítik majd annak a törté-netírónak munkáját, aki a Naplót nagyobb iro-dalmi mű keretében fogja felhasználni. Néhány megjegyzéssel magunk is hozzá szeretnénk járulni Széchenyi új Naplótöredéke köztörténeti és életrajzi jelentőségének értékeléséhez.

Június 11-ikén, mint ismeretes, a pesti Károly-kaszárnya sajnálatos összeütközésnek lett színhelye. Egy olasz zászlóalj és az újonc honvédek közt tűzharc keletkezett, melynek három honvéd-tiszt s vagy öt közhonvéd esett áldozatul. Az olaszoknak is voltak halottjai. Ez a vérengzés újabb jele volt annak, hogy a rendes hadsereg

rosszakarató tisztjei bujtogatják a csapatokat a honvédség ellen. Más politikai jelentőséget nem tulajdoníthatunk a kaszárnyai csatának. Azonban a szomorú epizód hatásának leírása Széchenyi Naplójában Kossuthot sajtóságos világitásban tünteti fel. Június 11-ikén ugyanis minisztertanács volt Kossuth lakásán. Kossuth a tanácsban merészen és hevesen beszélt. «El kell küldeni minden katonaságot (t. i. a fővárosból) —forradalmi állapotot előidézni. — A nemzet gyáva!» Egyszerre Pestről átszaladnak az emberek Budára kiáltozva: «El van veszve minden, az oroszok lőttek.» Kossuth arcát halálos sápadtság borítja el; bár még tovább is a kezdett hangon beszél, Deáknak mégis odasúgja: «Most el vagyunk veszve!» Széchenyi Mészárossal Pestre hajtat.

Ezt a jelenetet Széchenyi nagy kedvteléssel jegyezte Naplójába. Mintha azt akarta volna mondani: «íme! a hős szónok, aki az én aggodalmait semmibe sem veszi, aki négy fal között" a nemzetet gyávának mondja és a tűzcsóvát könnyű lelkiismerettel dobja az országra, halálosan elrémül, ha a veszély a szomszédságból fenyegeti, de a hősiesszavakat még halálos félelmében sem felejt el.» Ellenben Széchenyi, az óvatos, a félénk, odahajtat a veszély színhelyére.

Sokat foglalkozik Széchenyi Deákkal is. Nincs vele mindig megelégedve. Türelmetlenül hallgatja Deák jogi okfejtéseit, mert Széchenyinek a politikai célszerűség fontosabb a törvényességénél. Azt sem bírja elfelejteni, hogy Deák sodortatta magát Kossuth által 1848 előtt. De mint miniszterek, Kossuthról egy véleményen vannak. Deák éppúgy elítéli Kossuth optimizmusát és

aggressív politikáját, mint Széchenyi; hevesen összetűzött Kossuthtal egy minisztertanácsi ülésen és Széchenyi előtt bizalmas beszélgetésben néha igen kedvezőtlenül nyilatkozik felőle. Nem egészen ismeretlen Deáknak ez a felfogása,¹ de Széchenyi naplója új adatokkal világítja meg Deák és Kossuth 1848-iki ellentétét.

Tisztán látnunk ezt az ellentétet azért is fontos, mert épp Széchenyinek legutolsó, különben hibái mellett is jeles életrajzában találkozunk azzal a nézettel, hogy Deák a kiegyezés előkészítésekor Beusttal való beszélgetésében egyedül a bécsi katonai reakciót okolta az 1848-iki küzdelem kitöréséért s így tulajdonképpen maga Deák cáfolta meg Széchenyinek azt az 1841-iki jészlátat, hogy Kossuth forradalomba fogja sodorni az országot. Széchenyi nem azt mondta, hogy egyedül Kossuth fogja odáig vinni a dolgokat. Azután igen természetes, hogy Deák Beust előtt csupán a katonai reakcióról beszélt, de hogy mi volt 1848-ban Deáknak a felfogása Kossuthról, mint a háborús összeütközés egyik előidézőjéről, azt sógorának írt leveleiből és Széchenyi Naplójából világosan látjuk. Már pedig ez a felfogás fényesen igazolja Széchenyinek 1841-iki előre látását.

Batthyány Lajos jellemrajzához fontos ada-

¹ L. Deák levelét sógorához 1848 június 15. Kónyi M.: Deák Ferenc beszédei. XI. 56: magunk között (t. i. a miniszterek között) is van egymásiránt, legalább *egy* iránt bizodalmatlanság. Továbbá Deák szeptember 22-iki levele sógorához u. o. 129. 1. «mások különösen egy, forradalmi számításai közben nem akart hallgatni reám s most együtt isszuk meg a levét e menthetetlen bajnak».

lékokat szolgáltató Széchenyi Naplója. Széchenyi nem szerette Batthyányt, mint Kossuth politikai szövetségese. Antipátiáját mérsékli, de el nem tünteti a részvét, midőn látja, hogy Batthyány is szenved Kossuth politikai merészsége miatt. Széchenyi nem bírja megkedvelni a miniszterelnököt még akkor sem, mivel viseletéből azt az igen súlyos következtetést vonja le, hogy nem látja tisztán a politikai helyzetet. Batthyány emberismeretének fogyatékoságát és szenvedélyességének elfogultságát Széchenyi Naplójának 1848 augusztus elsején kelt feljegyzése élénken tünteti fel. E napon Batthyány a minisztertanácsban jelentést tett Jellasiccsal való bécsi tárgyalásairól. Tudjuk, hogy Jellasics július 27-én érkezett Bécsbe, ahol Batthyány már várta és ahol János főherceg lett volna hivatva a bán és a miniszterelnök között helyreállítani a békét. A bán ekkor azt kívánta, hogy a magyar pénz-, had- és külügyi minisztériumok egyesíttessenek az osztrák császári minisztériummal és hogy a szerbek követeléseit teljesíteni kell.

Horváth Mihály Jellasics pontjairól így nyilatkozik: «E föltételekből bebizonyult, hogy Jellasicscsal kibékülni nem lehet s fegyverhatalommal kell végezni».¹ Úgy gondoltuk eddig, hogy Horváth e nyilatkozata Batthyány felfogását is tolmácsolja, mert Horváth igen jól van értesülve Batthyány minden tetteről és minden tervéről, sőt könyvének illető helyein azoknak bő ismeretét és igazolását történetírói feladatának tekintti.

¹ Magyarország Függetlenségi Harcának Története. í. 330. l.

És íme, most Széchenyi említett feljegyzésében ezt olvassuk: «Ministerconseil wo Batthyány a horvátokkal nem lesz bajunk, de a bécsi németekkel. Jellasics igen kellemes ember, kész velünk kezét fogni etc. A szerbeket magokra hagyja!?!»

A felkiáltó és kérdőjelek Széchenyi kritikáját fejezik ki. És valóban csodálkozva kell kérdeznünk, vajon honnan merítette Batthyány meggyőződését, mely majdnem visszája a valóságnak? Lehet, hogy Jellasics bécsi viselete nem volt olyan merev, mint Horváth előadásából következtetnünk kell. De Széchenyi a Batthyány helyén bizonyára észrevette volna, hogy Jellasics csak időt akar nyerni és hogy a helyzet békés elintézése azon a kérdésen fordul meg, vajon lehetséges-e engedmények és a dinasztia segítségével Jellasicsot lefegyverezni? Batthyányt azonban szenvedélyes elfogultsága az osztrák minisztérium ellen és talán Jellasicsnak udvariassága is teljesen félrevezették.

Áttérve már most a Napló életrajzi értékelésére, feltűnő, hogy az mennyire megerősíti mindazt, amit Kovács Lajos ismeretes munkájában Széchenyi 1848-iki belső küzdelmeiről feljegyzett.¹ Úgy látszik, Kovács előtt Széchenyinek alig volt titka; feltétlenül megbízott benne, mint Hamlet Horatióban. Kovács munkája és a Napló kiegészítik egymást. Találóan mondja Károlyi, hogy Kovács fejezeteit el kell olvasnunk, ha meg akarjuk érteni Széchenyi 1848-iki Naplóját. Mert

¹ Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István Közéletének Három Utolsó Éve. 1846—1848. Budapest, 1889. I., II. Lásd különösen a II-ik kötetet.

Kovács nem csupán krónikása Széchenyi közléte utolsó éveinek, hanem különösen miniszteri pályájának politikai történetét is megírja. Kifejti, hogy mélyebben senki sem fogta fel Ausztria és Magyarország viszonyát, mint Széchenyi. Kossuthtól, sőt Deáktól is különbözött a *pragmatica sanctio* értelmezésében. Deák akkor még azt valotta, hogy Ausztriát és Magyarországot perszonális unió köti össze s noha nem helyezte a 48-as törvényhozók sietős munkáját, akkori közjogi nézetei nem ellenkeztek a 48-as törvényekkel s így elvi okok nem gátolták abban, hogy belépjen a Batthyány-minisztériumba. Széchenyi ellenben a *pragmatica sanctio*ból a reális uniót magyarázta ki és a két fél között a közös ügyek kezelése módjának megállapítását nem csupán törvényes kötelezettségnek tekintette, hanem oly intézkedésnek, mely előmozdítja a birodalomnak javát és biztosítja Magyarországnak fennmaradását. Az a hírhedt memorandum, melyét az osztrák minisztérium augusztus 31-iki kelettel adatott át a magyar minisztériumnak, bár nem volt mindenütt szerencsésen fogalmazva, tulajdonképp Széchenyi közjogi alapelveiből indult ki. Pedig azt a memorandumot Kossuth a legnagyobb politikai bűnnek nevezte. Miért lépett be tehát Széchenyi abba a minisztériumba, melynek közjogi felfogásától annyira távol állott? Széchenyi közvetlenül a bécsi forradalom kitörése után azt a gondolatát szerette volna érvényre juttatni, hogy a magyarság most ne követeljen semmit a dinasztiaától, hanem védje meg azt a forradalom ellen. Mert szerinte a dinasztia nem fog elmerülni e válságban, a kikényszerített en-

gedményeket még vissza fogja venni; ha pedig hálára kötelezzük, ha megértetjük vele, hogy hol kell keresnie a trón támaszát, Magyarországot teszi majd birtokainak középpontjává. Indítványa elbukott, senki sem merte pártolni. Nem ok nélkül mondja Kovács Lajos, hogy 1848 március 13-án, az ismertetett indítvány elejtése után, Széchenyi korszaka a hazai történetben be van fejezve és akkor kezdődik az a korszak, mely egyedül Kossuthé. Ezt Széchenyi is érezte s mégis helyet foglalt az új korszak kormányában. Vajon miért? Kovács elbeszélése szerint Széchenyi gróf Batthyány felszólítására tétova nélkül elfogadta a közlekedési tárcát. «És pedig soha életében ellenkezőbb akarattal, de nagyobb készséggel nem szánta el magát valamire, mint éppen erre.»¹ A legellenkezőbb akarattal s mégis a legnagyobb készséggel! Lehet-e hinnünk az ilyen antitezis valóságában? Pedig úgy volt. Széchenyi Naplója is bizonyítja, hogy rögtön engedett Batthyány felszólításának, de halálos sejtelmekkel lelkében.² Miért nem hallgatott sejtéseire s miért engedett oly könnyen Batthyáynak? Erre a már többször felvetett kérdésre Kovács Lajos így válaszol: «De habozhatott-e egy percig is, midőn egyedül abban látott még lehető békés kibontakozásra reményt, ha István főherceg körül gyarapodnak a kormányban a mérséklő erők és a felség mellett oly hatalmas befolyás, mint herceg Eszterházy, működik mellettünk, ez pedig utóvégre belépését az ő elhatározásától tette függővé».³

¹ Kovács, II. 58. 1.

² Napló, márc. 23. Károlyi I. 279. 1.

³ Kovács, u. o.

Alig kell mondanunk, hogy Kovács itt Széchenynek magyarázatát híven adja elő, ami különben a Napló több föl jegyzéseiből is kitűnik. Széchenyi e magyarázattal önmagát akarta megnyugtani és megnyugtatta Kovácsot is, de az objektív szemlélőt ez a magyarázat ki nem elégítheti. Széchenyi a március 13-iki indítvány el mellőzése után valóban lemondott a közállapotok irányításáról, nem azért, mivel a zivataros idők a hatalmat, mely eddig sem volt az ő kezén, politikai ellenfelére szállították át, hanem mivel lelkében meglazult az erő, mely akaratát eddig fenn tartotta.

Most már nem volt többé a régi Széchenyi, az, aki 1841-ben egészen egyedül, mindenkitől elhagyatva, vette fel a küzdelmet Kossuth ellen, nem volt többé az a Széchenyi, aki a jövőbe látó elszántsággal óvta nemzetét a benyomások politikájától. Most maga is a benyomások embere lett. Most már nem volt többé ereje levonni 'a következtetéseket eszének megállapításaiból. Ismerte Kossuthot és ismerte a forradalmi szenvedélyek fokozódásának természetét jobban, mint bárki más. Ha még mindig a Kelet Népe vagy a Politikai Programtöredékek Széchenyije lett volna, bizonyára átgondolja, hogy Esterházy udvari befolyása és a mérsékelték a kabinetben mit sem fognak nyomni a fokozódó szenvedélyek ellen és ki vannak téve annak a veszedelemnek, hogy akarva, nem akarva, az árral fognak úszni. Ez átgondolásból önként következett volna az a határozat, hogy az, aki a *pragmatica sanctio*t olyannyira reális uniót alkotó kapocsnak fogja fel, mint Széchenyi, nem vállalhat tárcát egy miniszteriumban, mely a legtisztább perszonális

unió alapján áll és nem is gondol a közös ügyek kezelése módjának megállapítására. Abból az átgondolásból következett volna Széchenyinek az a másik elhatározása, hogy helye ott van az ellenzék élén, mely közjogi konzervativizmust hirdetve, jelentékenyen elősegítette volna a minisztérium mérsékelt tagjainak befolyását és az osztrák kormányra is mérséklően hathatott volna. Az igaz, hogy az ilyen ellenzék vezetéséhez 1848 tavaszán és nyarán oly idegrendszer, oly fegyelmezett akarat Jett volna szükséges, mely minden viharral dacolni kész.

Széchenyi messze volt mindettől március 13-ika óta. Álmodozó lett, sodortatta magát az árral; hol remélt, hol csüggedett. Április 11-ikén mélyen meg volt hatva. Ekkor Kossuthhoz és Batthyányhoz így szólt: «Én sejtelemkép (mondottam) Magyarország lesz! Ti az egészet valósítjátok». De ez csak pillanatnyi benyomás, hiszen a tátongó sír képe is felmerül lelkében a nagy nemzeti ünnepnapon. Kedélye hullámozását többé nem fékezi a nagy célra törő tervszerű cselekvés. Most csak egyes részleteket végez el nagy buzgalommal, hogy meneküljön a bizonytalanság, a megsemmisülés érzetétől. Szabadjára eresztett fantáziája szimbólumot alkot és annak sorsához fűzi reményeit s kétségeit. Már Kovács észrevette, hogy a Lánchíd építésének haladásában vagy fennakadásában Széchenyi az ország sorsát látta szimbolizálva. Naplójából pontosan megfigyelhetjük fantáziájának e szenvedélyes, lelke mélyéig ható játékát.

Mennél komorabb színt öltenek az események, annál mélyebb gyökeret ver egészen fantasztikus alakult belső életében az önvád,

III. Betegségének keletkezése.

Gyulai Pál Kecskeméthy Aurél könyvének megjelenése alkalmából foglalkozván a döblingi évek rejtélyével, kijelentette, hogy «egykor majd Széchenyi elfoglalt naplója, iratai új oldalról világosíthatják meg a kérdést».¹ A napló és az iratok hamarabb kerültek napfényre, semmint Gyulai sejtette. Segítségükkel és támaszkodva Károlynak új anyagban és gondolatokban gazdag Történeti Bevezetésére, vizsgálnunk kell, hogy most már mennyiben világosíthatjuk meg a döblingi évek történetét.

1848 szeptemberében kételkedve fogadták sokan Széchenyi megőrülésének hírért. Almási Balogh Pál orvosi nyilatkozatában tiltakozott a gyanúsítás ellen, mely a kételkedés mögött rejlett, de az egykorú gyanúnak nyomait még Kecskeméthy és Falk felfogásában is megtaláljuk. Kecskeméthy szerint sokan vetették fel azt a kérdést, vajon Széchenyinek ama határozata mögött, mely őt Döblingbe vitte, nem rejtőzött-e az a gondolat, hogy így megmenthetné veszélyeztetett életét? Kecskeméthy ezt a kérdést nem tartja egészen jogosulatlannak.² Falk is kiemeli a félelem motívumát, bár nem abban a kapcsolatban, mint Kecskeméthy. Midőn fejtegeti Széchenyi megőrülésének okait, elmondja, hogy «Széchenyi félteni

¹ Emlékbeszédek. II. kiad. Budapest, 1902. I. k. 367.1.

² Kecskeruéthý könyvének német fordítása van előttünk (Gr. Steph. Széchenyis Staatsmanniche Laufbahn, Pest. 1860, 134. l.)

kezdte saját személyét... a haza balsorsa fölötti fájdalomon kívül az a gondolat is nyugtalanította, miszerint kétségkívül ő esik első áldozatául a forradalomnak ... De ha megkímélné is őt a forradalom, a kormány . . . büntető keze bizonyára őt éri el először». Falk szerint e félelmi «gondolatok» azok közé tartoztak, amelyeknek «nem vala többé semmi tényleges jogosultsága».¹

Mint látjuk, Kecskeméthy szerint Széchenynek Döblingbe való utazását nem egyedül betegsége magyarázza meg, hanem az igenis egészséges életösztönnek van némi része e menekülésben. Falk szerint ellenben a meglehetősen irreális félelmi érzetek jelentékeny mértékben fejlesztették ki Széchenyi örültségét. Mind a ketten lényegesnek tartják a félelem motívumát Széchenyi örültségének magyarázatában. Az egyik inkább a Pestről való menekülést akarja általa teljesen érthetővé tenni, a másik azt a lelkiállapotot, mely a Döblingbe szállítást szükségessé tette. Bárhogy forgassuk a kétféle felfogást, mindegyik azt a benyomást akarja bennünk fölkelteni, hogy Széchenyi Döblingbe szállításának prózaibb okai is vannak, semmint azt Kemény Zsigmond előadásából sejtthettük volna.

Ezek után kíváncsian kérjük a most megjelent naplótöredéktől, vajon mit kell hinnünk Kecskeméthy és Falk előadásáról? A napló megerősíti, amit más forrásokból már tudtunk, hogy Széchenyi miniszterségének kezdete óta valóban aggodott családjának, önmagának, sőt birtokai-

¹ Széchenyi István gróf élete és kora. Pest, 18478., 300 301, 1,

nak biztonsága miatt is. Ez a félelem azonban nem volt üres képzelődés. Még Deák idegeit is izgalomba hozták az események és még ő sem tartotta lehetetlennek, hogy áldozata lesz a forradalmi szenvedélyeknek.¹ Kovács Lajos beszéli, hogy báró Wesselényi Miklós aggodalmai, amikor a helyzet bonyolódni kezdett, még túltettek Széchenyi töprengésein is.² Maga Kovács Lajos is azt mondta grófjának, hogy ő is fut, Pesten nem maradhatni, mert az embert lámpavasra vonják.³ Ott, ahol Deák, Wesselényi, Kovács Lajos s még mások nyugtalankodnak, hogyan maradhattak volna csendesen Széchenyinek folyton izgatótt idegei? Igaza van Fáiknak abban, hogy Széchenyi a márciusi napok óta várta a halálos csapást vagy az udvar vagy a tömeg részéről. De legyőzte magában a halálfélelmet. Vértette lelkét a *Justum et tenacem* idézet erkölcsi tanításával. Csak az bántotta, hogy nem is a saját politikájáért fogják kivégezni, hanem csak úgy kerül majd az elítéltek lajstromába, mint Pilátus a *Credoba*. Midőn május vége felé úgy látja, hogy a véres dráma már kifejlésnek indult, megállapítja, hogy ő mint magyar, mint gróf, mint vagyonos ember és mint miniszter ép bőrrel ki nem menekülhet a bonyodalomból. De legyen úgy, Isten nevében. Hol találhatnának ő és családja menedéket? Isten tudja. De az ő helye Pesten van. Itt kell, itt fog maradni — ez az erős elhatározása. De mitől is félne? Kossuth őt bizonyára lefejezteti. Ennél jobbat nem kívánhat — írja jú-

¹ Károlyi, I. 323., 334. 1.

² Kovács Lajos id. m. TI. k. 290. 1,

³ Károlyi, T. 368, 1.

nus közepén. Néhány nap múlva eszébe jut, hogy naplója még nyakát fogja szegni. A la bonheur; hadd szegje ezt a nyakat — veti hozzá. Először augusztus 6-án gondol arra, hogy elhagyja Pestet, de meggondolja másnap, hová menjen? Jobh Pesten elpusztulnia, mint Cenken, a komor elhagyatottságban. *Itt maradok* — írja augusztus 7-én, aláhúzva elhatározását. Augusztus 10-én hozzájárul Kossuth rendeletéhez, mely a közpénztárakat eltiltja az új egy- és kétforintos osztrák bankjegyek elfogadásától. Alá kellett írnom, — így kiált fel, — megint új érdemet szereztem a bitófára.

Augusztus 15-én, mikor már igen rosszul van, mikor már imádkozni sem tud, egy szörnyű éjszaka után elhatározza a kétségbeesés elszántságával, hogy Pesten fog elpusztulni. Augusztus 18-án Kovács Lajossal beszélget Kossuth terveiről és a nagy általános magyarországi vérontásról, amire Széchenyi naplójában megjegyzi: «Életemmel és az enyéim életével nem törődöm. Hadd legyenek tízmilliószor inkább a meggyilkolt, semmint a gyilkos.»

Óhajtja a halált, augusztus 28-án epedve várta, hogy Patay lelövi a párbajban. Augusztus 27-én mégis csak elszánja magát arra, hogy feleségét és gyermekeit hazaküldi. «Vájjon fogom-e őket viszontlátni? Azt hiszem — nem! Szívem megszakad — és mégis könnyebben érzem magamat» — írja naplójába. Most már csak önmaga áll szemben a veszéllyel.¹ Mint látjuk, a félelemérzetet

¹ Károlyi. I. 285.. 324., .335.. 338.. 308.. 371.. 374., 370.. 381., 385. l.

leküzdi humorral, kötelességtudással és halál-megvetéssel augusztus 27-éig.

Célszerű intézkedésekkel is óvja magát, mint Kovács Lajos elbeszéléséből tudjuk s általában túlteszi magát a személyi biztonság miatt érzett aggodalmakon mindaddig, amíg aránylag egészségesnek mondhatjuk. Nem azok az aggodalmak dúlták fel lelkét. Az a szörnyű önvád, mely a harmincas években jelentkezik, különösen 1848 május közepe óta hatalmas erővel kezdi rombolni belső életét. Május 18-án írja naplójába: «A gondolatok miatt nem bírok aludni. Úgy látom, hogy legfőbb oka vagyok mindennek. Hogy vezekeljek és hogy a másvilágon elfogadjanak — itt lent lassú tűzön kellene tisztulnom.» Védekezik ugyan e gondolat ellen, de mennél sötétebb lesz a helyzet, annál eredménytelenebb a védekezés. Ez az, ami a belső bomlást felidézi, a félelmi érzet csak mellékesen zavarja. A két érzésáramlat hatásának arányát maga határozza meg a legjobban július 18-iki feljegyzésében: «Reggeli két óra óta nem alszom! ... Ó, minő szemrehányásokat teszek magamnak! — Nem magamat és az enyéimet félttem; hanem a felelősség, hogy az egész országot, az egész monarchiát a romlásba döntöttem!»¹

De az a körülmény, hogy augusztus 27-én elküldötte családját, mutatja a helyzet változását. A templomba megy és nem tud imádkozni. A 28-ikára virradó éjjelen egy belső hangot hall, mely azt kiáltja: «Te vagy az oka mindennek!» 28-án egészen kimerülve megy a képviselőházba.

¹ Károlyi, I. 316., 304. l.

Hívatja dr. Moskovicsot, egyik orvosát, akivel a pesti politikai atmoszféra borzalmairól beszél. Moskovics idegláztól féltette ekkor Széchenyit.¹ Bizonyos, hogy ekkor már nagyon beteg volt, önuralmának alig látjuk többé nyomát. A horvát ügyben tartott miniszteri értekezlet után rosszul érzi magát és elmegy Tierney Clarkhoz csak azért, hogy biztassa a Pestről való távozásra. Most már a félelmi érzet elhatalmasodik lelkén, mint kezdődő betegségének jellemző tünete. A 29-ikére virradó éjjelen megint hallja azt a kísérteties belső hangot, szaladgál a szobában és fejét verdesi. Reggel a krisztinavárosi templomba megy, hogy meggyónjon. Lelke háborgását ez sem nyugtatja meg. Nem bírja magát elhatározni, meneküljön-e vagy felakasztassa magát — talán a csöcselék által? De tönkre kell mennie, úgy érzi; kell, hogy meggyötörjék, legalább egy kevéssé bűnhődnek. Nem bír enni. Kossuth azt mondja neki e napon: «Ön elküldötte feleségét — vigyázzon magára . . . lövetek azokra, akik ellenünk vannak!» Többé nincs nyugta, kétségbeesetten járkál a híd láncain. Bántja az, hogy a két Clark nem akar menekülni, mert tökéletes biztonságban érzik magukat. 31-én egy rémes éjszaka után Kállay Ödön és Orosz József jóindulattal a Hitelt emlegetik előtte. Széchenyi erre a pokolt érzi szívében.

Gróf Zichy Adalbertnek e napon pénzt s iratokat küld, hogy adja át azokat nejének, ha ő már a lámpavason kilehelte lelkét. Ezen a napon István nádornak is említi, hogy vissza fog vonulni;

¹ U. o. 385—387. 1. Kovács Lajos id. m. II. 295. 1.

gróf Zichy Ferencnek pedig nyíltan megmondja: «Megyek, én vagyok az oka mindennek.» Gróf Zichy Ferenc elhalványult. Szeptember elsején be akarja fejezni naplóját, ami annyit jelent, hogy öngyilkosságra gondolt; szeptember 3-án valóban előveszi pisztolyát, de megint leteszi. E napon állapota már igen válságos, mert rettentő lelkiismereti furdalások közt föltűnik O'Meade Karolina neve. Elkárhozottnak érzi magát. És ha legalább úgy látná, hogy lehetne némi reménye a dinasztiaival való összeütközés kikerülésére. De Kossuth épp szeptember 3-án azt mondja Széchenyinek: «Én paktálok . . . bár az ördöggel, de Béccsel és a dinasztiaival nem!» Másnap, 4-ik.cn, Széchenyi újra öngyilkosságra gondol, de Tasner megakadályozza szándékát. Elmegy a minisztertanácsba, társai felmentik a további közreműködéstől. Dúlt arcán látható volt már betegsége. Almási Balogh Pállal tanácskozik, aki készíti arra, hogy távozzék Pestről. Széchenyi habozott* Azt mondja, hogy neki itt kell élnie, halnia. De mégis enged orvosának. Elbúcsúzik a két Clarktól, szabadságkérő-leveletet ír a nádornak és a képviselőház elnökének. Vádolja magát és Isten irgalmát kéri. Másnap Almási Balogh kocsira ülteti. Úgy látszik, hogy Széchenyi nem tudta, hová viszik; lehet, hogy orvosa eleinte Cenkre akarta kísélni. De útközben az öngyilkossági kísérletek ismétlése, az önvád keserű panaszai, az őrjöngés rohamai meggyőzték az orvost arról, hogy Széchenyit elmeógyógyintézetbe kell vinnie.¹ Valóban,

¹ Károlvi I. 387—390. 1. Kovács id. va. il. 296. Majláth; Sz. I. levelei. 111. 626., 627. 1.

augusztus 27-ike óta a betegség tünetei már nyilvánvalóak voltak; lehetetlen föltennünk, hogy az akaratától megfosztott beteg, aki minduntalan az élettől kívánt menekülni, hideg számítással a maga megmentésére kigondolt tervet hajtott volna végre.

IV.

Az első döblingi évek.

Kecskeméthy Aurél szerint Széchenyi döblingi tartózkodásának első napjai és hetei borzasztóak lehettek. Mikor megérkezett, oly heves dühroham tört ki rajta, hogy az ágyhoz kellett kötözni. Ezt az odakötözést gyakran kellett ismételni, mert Széchenyi fejét többször a falhoz verte, nyilván öngyilkos szándékkal. Másszor hátát a falnak vetve, botjával dühösen védekezett láthatatlan támadók ellen. Senkit sem bocsátott magához, még nejét sem, külsejét is elhanyagolta, fehérműváltásra, mosdásra, hajának és körmeinek vágására kényszeríteni kellett. Még az evőeszközök használatára is figyelmeztetni kellett. Ápolói előtt szakadatlanul fecsegett hazafias bűneiről. E szinte állatias állapotban néhány évig tengődött. A gróf elevenen el volt temetve. Csak 1850-ben vitte ki Görgen a városba családjának látogatására. Nemsokára szórakozást kívánt, ápolóival malmot s más ehhez hasonló játékot játszott, majd felébredt régi szenvedélye a sakk iránt. Kora estétől éjfélig, gyakran hajnalig sakkozott. Mintha a sakkjáték felébresztette volna szellemi képességeit, érdeklődése az emberek iránt lassanként

felébredt, körülbelül 1853-ban. Ekkortájt látogatta meg Lonovics érsek és azóta állapota jobbra fordult.

Keeskeméthy elbeszélését az életrajzírók követni szokták több-kevesebb kihagyással. Azonban az újabban közzétett anyag kételyeket ébreszt az elbeszélés hitelessége iránt. Hiszen Keeskeméthy az első dőblingi években nem ismerte Széchenyit, csak hallomás után beszél ez időről. Kétségtelen, hogy Széchenyi akkori állapota igen szomorú volt, de hogy olyan, majdnem állatias állapotban élt volna éveken át, az nem való. Gróf Széchenyi Istvánnak hat, férjéhez intézett levelét találta meg Károlyi Széchenyi elkobzott iratai között. Az első levél 1848 szeptember 10-éről, a másik október 12-éről, a harmadik december 24-éről van keltezve, a többi 1849-ből való. Széchenyiné e levelekben vigasztalja férjét, fájjalja, hogy Széchenyi őt nem akarja látni és kéri, hogy ne gyötörje magát alaptalan önvádjaival.¹ Abból a körülményből, hogy Széchenyiné a dőblingi tartózkodásnak már első két hónapjában legalább két levelet írt férjének és hogy e levélírást folytatta, azt kell következtetnünk, hogy várt némi jó hatást e levelektől. Már pedig nem várt volna ilyen hatást, ha nem tudja, hogy férje elolvassa és bizonyos fokig meg is érti leveleit. Az a majdnem állatias közömbösség, melyet Keeskeméthy leír, talán hetekig sem tartott. Széchenyi már 1848 óta érdeklődött a magyarországi események iránt, ami kitűnik 1849—1851-ig

¹ Károlyi, I. 140. l.

írt leveleiből.¹ Valószínű, hogy a szabadságharc alatt olvasta a bécsi lapokat.²

Mikor dührohamai megszűntek, lelke még súlyosan beteg volt, sőt elméje sem tisztult ki egészen, noha bámulatos elmeelt fejtett ki az önkínzásban és állapota megfigyelésében. Ismertük már 1849., 1850. és 1851-iki leveleiből önkínzásának azt a kettős irányát, melyet Kemény állapított meg, aki Széchenyi akkori állapotát elnevezte az «önkínzás monomániájának». Az egyik iránya ez önkínzásnak az volt, hogy Magyarország minden szerencsétlenségét a maga írsaira és tetteire vezette vissza, a másik abban a felfogásában nyilvánult, hogy az általa 1848 előtt megtámadott irányok és emberek mindannyian dicsőek voltak és boldogították volna az országot, ha ő szembe nem száll velük. Károlyi kötete is közöl iratokat, melyek a döblingi első évek hangulatát megvilágítják. Ezekből látjuk, hogy Széchenyi már 1849 március 21-én írásba foglalta lelki állapotát. Az önmaga ellen érzett gyűlölet éleslátásával boncolja e vallomásában pályáját. Megbocsátható gyöngeségeket és tévedéseket szörnyű bűnökké nagyít. Önvallomásának egy helye, úgy látszik, hogy válasz nejjének valamelyik levelére. Ezt írja ugyanis: «Mondják, hogy senki sem ismeri az én nagy vétkemet, hogy szeretnek és tiszteinek. Amire, fájdalom, azt kell felelnem: A vesék és a lelkiismeret re-

¹ Ezt már Friedreich István is kiemeli Széchenyi életrajzában.

² L. Blick, 103. 1. Wer die Früchte der freien Presse, und vorzüglich der Wiener freien Gehirn-Exuberanz der wenigen Monate der Jahre 1848—1849 verkostet hat...

dőibe csak a bűnös hatol és nagyon sokszor kárhoztat a világ ott, ahol Isten megbocsát és megfordítva: a minden emberbe beoltott isteni meggyőződés kárhoztat ott, hol a világ megbocsát s még dicsér is!»

Mennyi erkölcsi mélység és lélektani finomság van e gondolatban. Hiába, Széchenyi tragédiája lelkiismeretéből fejlődött ki; elméjének élességét most gyötrelmeinek mélyítésére használta fel. Ostorozza magát azért, hogy miniszteri tarcát vállalt és különösen azért, hogy Kossuthot megtámadta. Pedig Kossuth végtelenül nemes lélek volt, aki, ha meg nem támadja, bizonyára belátta volna, hogy a kormánnyal együttthaladva, keli az országot fejleszteni. Többnyire ilyen valódi tényekből szívja ki fantáziája az önkínzás mérget, így értjük vádjainak rendszerét; de néha fantáziája szinte megfoghatatlan gondolatok bozótjába téved. Így midőn egy 1851-iki levelében azt írja, hogy Petőfi, a látnók, az ő fia volt, akinek anyját éhen hagyta pusztulni és Petőfi a *Felhőkben* az ő arcképét rajzolta le. Bizonyos rendszer még ebben az örültségben is van. Széchenyi gyűlölte azelőtt Petőfit, mint a radikálisok egyik vezérét, most dicsőíti, szereti, látnoknak, fiának mondja és a *Felhőkben* valóban talált egy szakaszt, mely meglepő hűséggel jellemzi az ő akkori hangulatát. Ez a szakasz így végződik:

Laktársam a kétségbeesés,
Szomszédom a megőrülés.

Eddig beleillik a gondolat az ő csapongásainak rendszerébe, de azután örült képzettársítással Petőfit valódi fiának mondja és anyja iránt kegyetlenséggel vádolja magát.

Mindezeket a vádakat azért írja le, mert írás közben kissé szabadul tőlük, megenyhül pillanatokra és csak akkor szenved mondhatatlanig amikor hallgat arról, ami nyugodni pillanatig sem hagyja. Elkárhozottnak érzi magát, nem bír semmivel sem foglalkozni; naponként 14 óra hosszat fel s alá járkal. Járkálás közben írja le önkínzó vallomásait. «A zene, a nap, a természet szépsége, nóm, gyermekem, mindannyi szemrehányás nekem, csak arra emlékeztetnek, hogy elvesztettem a mennyországot!» — így kiált fel. Pedig hogy vágyódik családi otthonába. 1850 április 18-án és 19-én meglátogatta nejét Bécs városában. Neje azt mondja neki 19-én: «Csak egy remény tart életben, az, hogy még együtt fogunk lakni; ha ez a fonál elszakad, kétségbe kell esnem». De e találkozás után Széchenyi nem akarja látni családját, mert mint mondja, megfojtaná nejét és megölné gyermekeit.

Kivehetjük ez őrvjögő beszédből, hogy szereteteinek látása töröket forgatott meg sebeiben.¹

E mérhetetlen szenvedések közben Széchenyi 1849 szeptember 6-ika óta — ha nem régebben — intézkedik gazdasági, vagyoni kérdésekben. Sőt 1850 szeptember 10-én Lunkányi Jánost Döblingbe hivatja, hogy pénzügyekről tárgyaljon vele, noha még családjával nem akart érintkezni ekkor.²

¹ Károlyi, I. 139. és 427—446. 1. Falk azt mondja, hogy csak egyszer látogatta meg nejét, Zichy Antal id. m. jegyzetéből (II. k. 250.) és a Károlyi, I. 455. 1. közölt leveléből meg lehet állapítani a kettős látogatás dátumát. V. ö. még' Zichy id. h. 360—362. 1. Majláth: Széchenyi I. levelei. III. 629—644. 1.

² Zichy id. h. 252., 253. 1. és Majláth id. h. 642. 1.

Mint látjuk, nem volt annyira beteg 1853-ig sem, hogy eszét ne használhatta volna. De megmérgezett fantáziája emberkerülővé tette és szörnyű zavart okozott lelki háztartásában. Kecskeméthy és különösen Fáik Lonovics látogatásának tulajdonítják azt a kedvező fordulatot, mely szerintük 1853 óta kezdődött Széchenyi állapotában. Lonovics Falk elbeszélése szerint bölcs szavakkal, a keresztény erkölcstan vigaszával lecsillapította Széchenyi háborgását. Károlyi szerint Metternichnek egy ekkortájt kelt levele, melyet Széchenyi megőrzött, versenyzett a jóhatásban Lonovics vigaszával. Metternich ugyanis kijelentette, hogy Széchenyi mindig őszinte és lojális hazafi volt, akinek jó szándékait a gonoszlelkű nagyravágyók hiúsították meg.¹

Kár, hogy 1851 augusztusától egészen 1857-ig Széchenyinek kiadott levelezésében nagy hézag tátong. Nem tudjuk tehát pontosan követni a avulás mozzanatait. Csak hozzávetésekből következtetjük, hogy 1851 után önvádjai elnémulnak, vagyis nem oly szertelenek többé s nem is tárja ki fájdalmait olyan készséggel, mint azelőtt és látogatókat is fogad.

De 1856-ig nincs nyoma annak, hogy következetesen foglalkozott volna irodalmi vagy politikai tervekkel. Ellenben az örökös sakkjáték arra mutat, hogy kínos gondolatoktól kívánt szabadulni.

¹ Falk id. m. 307—310. 1, és Károlyi, I. 489. 1.

V.

Irodalmi és politikai tevékenység.

Széchenyi 1856-ban egy Szerelem—Szeretet. című esztétiko-etikai értekezéssel kezdi meg irodalmi működését. «Első erőpróbája a gyógyulás küszöbén belül», mint Károlyi mondja e töredékben maradt kis értekezésről, melyet csak ismertet, de nem közöl. Ugy látjuk, hogy ez értekezés bizonyos kapcsolatban van Széchenyi önvádjainak egyik irányával. Azelőtt gúnyolta a magyar elbizakodottságot, hevesen korholta a magyarság hibáit; Döblingben bánattal gondolt erre a hajdani szokására és most minden kiválónak tűnt fel neki, ami magyar. Egyebek közt gyönyörúsége *teli* abban, hogy fejtegesse a magyar nyelvnek gazdagságát árnyalatokban és jellemző fordulatokban.¹ Lám, egy élő nyelv sem tudja megkülönböztetni a szeretetet a szerelemtől.² A magyar nyelvnek ez az elsőbbsége ösztönzi arra, hogy a két érzés különbségét fejtegesse.

Már ifjúkorában kedvelte a moralistákat. Később is szívesen kitért etikai és lélektani fejtegetésekre mindenkor, akár a lovacról, akár a hitelről vagy az adóról értekezett. Leginkább e kitérésekből fejthetjük ki munkássága alap gondolatát: a nemzetnevelés tervét és annak módszereit. Döblingben e módszerekkel többé nem kel-

¹ Dicsérte például Kürnberger Ferdinand német költő előtt, akivel 1859. óta sokat érintkezett, ezt a népies szöveget: «Ez a legény a gáton» (L. Erinnerungen an Széchenyi, von Ferdinand Kürnberger, Wien, 1866. 16. 1.)

² Károlyi I. 143. 1.

lett foglalkoznia, de moralista hajlamait kielégíthette abból az alkalomból, hogy fia 1857-ben húszéves lett. Számára írt egy parœnesist, olyan talizmánt adott neki, mint aminőt ő kapott apjától. Amit Lord Chesterfieldnek fiához írt levelei dicséretére mondott Sainte-Beuve, hogy fiának épülésére nem értekezést írt a kötelességekről, mint Cicero, az Széchenyi Intelmeire is illik. Ez nem cicerói munka, mint a Kölcsey Parœnesise, hanem a legvalódibb és legbölcsebb apai szeretet sugallja Széchenyi intéseit. Ily féltő apai gond ennyi életbölcsességgel és lélektani tapintattal ritkán egyesült hasonló célú irodalmi munkában. Az intelmek gyöngédsége és szelíd iróniája, az a melankólia, mellyel az író a maga megtört életéről beszél, szembeállítva azt a virágkorába szokkent ifjú reményeivel, változatos hangulatok által teszik vonzóvá ezt a kis pedagógiai remekművet.

Még a rendőrminiszter elnöki titkárának is feltűnt ez a munka, midőn az elkobzott iratokat átvizsgálva, rábukkant. Neëasek Károly jelentéséből Károlyi igen találó ítéletet idéz: «A lélektani és pedagógiai ismeretek leggazdagabb kincsei vannak ez iratban felhalmozva — írja Necasek — és ritka életbölcsesség fénye ragyog ki belőle minden lapon. Még a grófra egyébként oly jellemző rapszodikus írásmodor is kerülve van e kis műben s az egész gyönyörű logikájával teljesen egyöntetű.» Ki hitte volna, hogy az abszolút-korszaknak egy cseh nevű rendőrtisztje ennyi szimpátiával és ízléssel beszélt Széchenyinek egy munkájáról?¹

¹ Károlyi, I., 143—147. 1. és 493—551. 1.

Bármily szeretettel dolgozott Széchenyi e munkáján, az apai nevelő tisztje nem volt elég neki. 1857 elején beleélve magát régi nemzetnevelő hivatásának gondolkörébe, arról értekezik az *Önismeret* című munkájában, hogy miként lehetne önismeret által az emberek testi és lelki tökéletesítését előmozdítani, mert e szebbítés előmozdítása legfőbb hivatása a fejedelemnek, sőt minden embernek. A régi moralista írók példáját követve, sőt azok laza szerkezetét felül is múlva, sokféléről beszél. Csapkodja egyebek közt Bach rendszerét, majd I. Napoleon bukását eredeti és igen figyelemreméltó módon magyarázza.

Az *Önismeretben* Széchenyinek több régen hangzottatott eszméje csendül fel újra, még a mizerikordiánus állambölcsesség, vagyis a rosszul alkalmazott könyörületesség ellen intézett harc is. Pedig ezért a harcért akkor, mikor az önkínzás monomániája hevesen gyötörte, élesen vádolta önmagát. E szerint az *Önismeret*, valamint az *Intelmek* arra mutatnának, hogy Széchenyi öntudata 1857-ben már felülemelkedett az önvádakon és hogy belső életében egészen elült a vihar, mely ott 1852-ig dúlt.

De ez nem így volt, amint még látni fogjuk. Az *Önismeretben* a testi élet tökéletesítése témájáról át akart térni Széchenyi «a lélek terére»,¹ de idáig már el nem jutott, mert 1857 május 3-án az általános elmélkedéseket abbahagyva, hozzáfog a magyar kormányrendszer ostromozásához és folytatja a munkát szakadatlanul november hó

¹ *Önismeret*. Írta gróf Széchenyi István. Budapest, 1875. A főtémlyített harcra nézve 3. 177. 1. és kk.

6-ikág. E méreteire is hatalmas magyarnyelvű szatíra Károlyi e kiadványában jelent meg először. Ugyancsak Károlyi: magyarázta meg a sajtóságos tárgy változtatás okát. Széchenyi akkor tért át a szatíra megírására, midőn az uralkodópár megkezdte körútját Magyarországon. Széchenyi jól tudta, hogy az utazás lényegében propaganda a Bach-kormány részére s hogy a nemzet az utazáshoz fűzött reményekben csalódni fog. Haragja fellobbant s míg az *önismeret* kezdetén csak mellékes célzásokban csendesen gúnyolta a kormányt, a május 3-ikán kezdett folytatásban a gúnynak, a haragnak olyan jég-esőjét zúdítja Bachra és felséges urára, hogy csodálatos.¹

Az a saeva indignatio, mely a Swift szívét szaggatta, teszi szatirikus íróvá Széchenyit is. Haragjának főoka a végtelen fájdalom, mely a szabadságharc mártírjainak kivégzése miatt tölti el lelkét. Amióta a legnemesebb magyarokat felakasztatta az uralkodó, azóta «ezen életkioltási metódus megszűnt becstelen lenni».² Irtóztató invektívákkal árasztja el ezért a szívtelen ifjú uralkodót és tanácsadóit, Schwarzenberget, a «halavány, vér után szomjazó vámpírt», a «fiakkereszű Grünne Károlyt» és Bacht, a «rühös kutyát».³ A dinasztikus érzésű főúr haragja oly féktelenül tombol, hogy a Habsburgok bűneit is kikeresgéli a történetből; idézi Wallenstein, Sobieski, II. Bákóczi Ferenc emlékét és Mária Luj-

¹ Károlyi II. kötete: *A Néhány Bevezető Szó* a kötöt elején talán a legszebb magyar történeti forráskritika.

² Károlyi, II. 203. 1.

³ U. o., 48—53. 1.

zát is, akit a császár odadobott a nagy francia basának. Ez a faj — úgymond — századok óta csúfot űz az emberiségből.¹ Haragjának másik forrása Bachnak összpontosító, németesítő és a magyar területet szétdaraboló politikája. Szítja még haragját az 1857-iki utazás, a gróf Dessewffy által szerkesztett petíció el nem fogadása és a király makacs ragaszkodása az alkotmány ellenes rendszerhez. Haragja néha felséges pátozban tor-ki, majd vérig sértő gúny és néha gyilkos szójátékok sziporkáit szórja. Izgatott idegeinek feszültsége néha ellankad, ilyenkor az olvasó «homokban gázol», mint Károlyi oly találóan mondja. Széchenyi e nagy munkájában a humor egy remekművének anyaga van szétszórva. De Széchenyinek nem volt arra nyugalma, hogy drágaköveit kicsiszolja és művészi formába foglalja.

Nem volt rá nyugalma akkor sem, mikor a szatírárt félbeszakítva, a *Blicknek* írásához fog.. A *Blicknek* majdnem egész anyaga a magyar nyelvű szatírából van véve. De a *Blick* minden töredékessége mellett gondosabban van szerkesztve, mint a magyar szatíra. A sárga könyvből kimaradtak az uralkodóra szórt invektívák, itt a támadás inkább Bach, Schwarzenberg és politikai rendszerük ellen összpontosul. Ezért a *Blick* még hatalmasabb pörölycsapásokat zúdít Bach és Schwarzenberg fejére, mint a magyar szatíra. A *Blick* 1859 elején jelent meg és elérte a kívánt hatást. Megadta az utolsó dőfést a már ingadozó Bachnak, mint Károlyi mondja, és érdekesen ki is mutatja. Gróf Zichy Edmund sze-

¹ U. o. 125. l.

rint «13 millió magyar alattvaló közvéleményének fotográfiája volt e könyv».¹ Csakhamar nyílt titokká lett Magyarországon, hogy ki írta a sárga könyvet. Az 1858-iki akadémiai levél is akkor terjedt el az országban, mikor a Blick megjelent. A tisztelet Széchenyi neve iránt a magyar közvéleményben ekkor a rajongásig fokozódott. Mily politikai hatalom lett volna Széchenyi, ha most kilép magányából! Pedig az olasz háború és Bach bukása után, 1859 nyarán, úgy látszott, hogy a monarchia belpolitikája a magyarság által rég óhajtott fordulathoz ért. Megalakult az új minisztérium gróf Rechberg elnöklete alatt; e minisztériumban Goluchowsky hajlott a magyarokhoz, báró Hübner pedig teljesen magáévá tette a magyar konzervatívok programját. A Rechberg-minisztériumban a gyászmagyar gróf Nádasdy Ferenc volt a magyar nemzeti és politikai törekvéseknek leghatározottabb ellensége. A magyar konzervatívok azt hitték, hogy elérkezett idejük. Báró Jósika Sámuel és gróf Dessewffy Emil minden lehetőt megtettek, hogy az új minisztériumot megnyerjék az 1847-es alap helyre állítása eszméjének. Érdekes, hogy herceg Windischgrätz, az 1848-as katonai reakciónak vezére, szintén az 1847-es alap helyreállítását kívánta. Rechberg bizalmas értekezletre hívatta a magyar konzervatívok vezérférfiait, meghallgatta véleményüket, sőt 1859 augusztus második felében meglátogatta Széchenyit is. Széchenyi sokat várt Rechbergtől, de a látogatás kiábrándította. A miniszterelnök tartózkodó és vonakodó modo-

¹ Károlyi. I. 180. 1.

rával nem volt megelégedve. Hübnerből többet várt és úgy látta, hogy minden eszközt meg kell ragadnia a változás előidézésére. Ekkortájt figyelmeztette bátyja, Pál, arra a memorandumra, melyet Hollán Ernő írt a magyarországi hangulatról Szentkatolnai Cseh Eduárd, Albrecht főherceg helyettese számára. Ez a memorandum nagyon tetszett Széchenyinek, mert szerzője a középosztály tagja volt és így munkája által meg volt cáfolható a centralistáknak az az érve, hogy Magyarországon csak a forradalmi párt és a főurak egy csoportja kívánják a változásokat. Széchenyi elküldötte Bechbergnek Hollán emlékiratát szeptember elején. Ez az irat inkább csak a magyarországi hangulatot festette, Széchenyi egy újabb memorandumot íratott Hollánnal, melyben a szükséges teendőket foglalta össze. Kívánta az ország területének, a megyei életnek helyreállítását, az országgyűlés egybehívását, a koronázást, az örökös tartományoknak alkotmányosítását. E második emlékiratot is elküldte Reehbergnek. Elküldötte magát Hollánt is Reehberghez és Hübnerhez, hogy élőszóval is hasson rájuk. A két miniszter meghallgatta Hollánt, de egyikük sem bírt neki határozott választ adni, hiszen az uralkodó akkor még csak csekély jelentőségű reformokra volt hajlandó s a 47-es alap helyreállításának gondolata elől teljesen elzárkózott.

Ezért beszélt Hollán siker nélkül a két miniszterrel. De Széchenyit e sikertelenség nem csüggesztette. Tevékenységi ösztöne oly éber volt 1857, de kivált az olasz háború óta, hogy ki akart próbálni minden eszközt a kormány puhítására.

1859 június közepe óta a *Times-ba* írt leveleket Ignotus néven. Keményen támadta a levelekben Albrecht főherceget és Ferenc Józsefet. Másrészt fejtegette az angol olvasóközönség előtt, hogy Kossuth szónoklatai szép költemények, de a magyar nem akar elszakadni az uralkodóháztól. E cikkek nemcsak az angoloknak szóltak, hanem Rechbergéknek is. Remélte Széchenyi, hogy a miniszterelnök tanulni fog belőlük.

Falk Miksát, Kecskeméthy Aurélt biztatta, hogy cáfolják a bécsi centralista sajtó cikkeit és a külföldi sajtóban Rechberget és Hübneret támogassák, mert azok keresik az igazságot.

Rechberg október 9-én másodszor is meglátogatta Széchenyit. Beszélgetés közben Rechberg fennakadt azon, hogy Széchenyi és a konzervatívok az örökös tartományoknak is alkotmányt szeretnének adni. Széchenyi erre azt mondta, ám boldoguljon a kormány tetszése szerint az örökös tartományokkal, de kell, hogy Magyarországot kielégítse. Négy nap múlva gróf Széchenyi Antal járt Széchenyinéél és tudtára adta, hogy elvtársaival együtt sokat beszéltek Rechberg és Hübner előtt, de azok csak hallgattak és alighanem minden a régiben marad.

Széchenyi látván azt, hogy a minisztereken nem fog a szó, újra a sajtó által akart hatni rájuk. Október 15-én tanácskozáván Fáikkal, Kecskeméthyvel és Hopf kanonokkal, elhatározta, hogy kinyomatja a külföldön Hollán két promemóriáját *Zur ungarischen Frage* címén. November 10-ikén a röpirat már ki volt nyomtatva, a bécsi rendőrség lefoglalta, de azért sokan olvasták, kivált Magyarországon, Időközben nyilván-

valóvá lett, hogy Széchen Antalnak igaza volt abban, hogy egyelőre minden a régiben marad, mert Rechberg nem akart a császárnak kellemetlen tanácsokat adni. Ellenben a derék Hübner, akinek Károlyi szép emléket állít Történeti Bevezetésében, október 19-iki memorandumában kifejtette, hogy Magyarországot meg kell nyerni a konzervatív főurak programjának elfogadása által. E memorandumnak az lett a következménye, hogy már október 22-én Thierry volt Hübner utódja.

Hübner bukása nagyon leverte a konzervatívokat és Széchenyit nagyon felingerelte. Scitovszky primás jubileumára olyan merészhangú felirat aláírását tervezte, hogy alá nem írták és fel nem küldöttek. Nyugodni azonban nem tudott. Mivel a miniszterek által hiába próbálta az uralkodót jobb útra téríteni, nyílt levelet intézett hozzá *Offenes Promemoria* címén, mely 1859 decemberében jelent meg. A röpirat figyelmezteti a császárt, hogy elveszíti Magyarországot, ha helyre nem állítja az alkotmányt. Mert Magyarország most annyira el van keseredve, hogy szívesen csatlakoznék bármely idegen hatalomhoz. Vigyázzon a császár, hogy makacssága miatt ne jusson X. Károly és Lajos Fülöp sorsára. Ezt a röpiratot is elkobozták, de Magyarországon olvasták és dicsérték. Eövid idő múlva megjelent a *Daguerrotypen von einem ungarischen Edelmann* című irat, melyet gróf Széchenyi Dénes írt nagybátyja sugalmazására. A füzet két fejezetét maga Széchenyi írta. Figyelmeztette itt is az uralkodót, hogy «közledik a kétségbeesés ideje». Most nem volt más mód hatni a kormányra, mint a sajtó által. Azért

vérig sértette Széchenyit a Pressének október 30-iki cikke, mely otrombán tagadta azt, hogy oly férfiaknak, mint Dessewffy, Apponyi, Jósika, Széchenyi és Deák joguk volna a magyar nemzet nevében beszélni. Széchenyi ezért pellengérré állította a bécsi napi sajtó hasábjain tollászkodó jómadarakat. Falk, akinek e borsos lecke kiadását kellett volna gondoznia, bécsi kollégái iránt érzett indokolatlan kíméletből ellenezte a kinyomatást. Széchenyi bosszankodott ezen, de azután lemondott a röpirat kiadásáról.

Hübner bukása után éreznie kellett a magyar közéletnek, hogy az okos és jóindulatú államférfiú helyett Thierry, a szűkeszű és mindenre kész bürokrata vezeti a rendőrminisztériumot. Rechberg is teljesen a Nádasdy felfogásához csatlakozott. Hiába figyelmeztette herceg Windischgrätz 1859 karácsonyán a kormányt, hogy nem szabad egy országot megcsúfolni tradícióiban és nemzeti érzelmében. A reakció keze egyre jobban súlyosodott az országra. Némi reményt keltett Széchenyiben az, hogy Schmerling, az alkotmányos érzelmű osztrák-németek vezető államférfiúja, meglátogatta őt december elején. De Schmerlingben is csalódnia kellett. Felindulásában Széchenyi levelet írt Palmerstonnak és III. Napóleonnak. Kérte őket, hogy figyelmeztessék az ifjú császárt Magyarország jogainak megadására. Széchenyi e lépéssel közeledett az emigránsok taktikájához. Fellelékzett, midőn megtudta, hogy Béla fia a rendőrségtől észrevétlenül intézte el a levelek átadását.

Pedig a kormány egyre növekedő gyanakodással figyelte az emigráció működését, a lázadástól

való félelem és a protestáns pátens által keltett mozgalom miatt a politikai üldözések mind szélesebb körre terjedtek. Széchenyi látván a kormány vakságát, 1860 január végén egy újabb munka írásához fogott.

A *Disharmonie und Blindheit* című diatribát méltán nevezi Károlyi a *Blick* folytatásának. Széchenyi ez utolsó iratában korbácsolja gróf Grünnet és Nádasdyt, csapásokat mér Rechbergre is, de őt legalább becsületes embernek mondja, akit fel kell világosítani. Megmagyarázza tehát neki, hogy az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat nem semmisítette meg a magyar alkotmányt. Március 4-ike felelős április 14-ikéért. Schwarzenberg és Bach voltak az igazi felforgatók. A magyarok nem akartak forradalmat, csak védelmezték magukat a horvátok és szerbek ellen. V. Ferdinánd ellen nem harcoltak a magyarok, de Ferdinándot Zsófia, Schwarzenberg, Grünne és Bach letették, helyébe Ferenc Józsefet ültették a trónra és most a koronázatlan Ferenc József valósággal Szolimán módjára uralkodik. Csak a rendszerváltozás emelhetné fel Ausztria lehanyatlott tekintélyét. Nem akarja a kormány elismerni a magyar alkotmányt, mert különben meg kellene vallania, hogy a kivégzések gyilkosságok voltak. Azonban a kivégzettek vére nem omlott ki hiába, úgymint az olasz harctéren elesetteké. Mert a jog és szabadság vértanúi megdicsőült géniuszaivá lesznek azoknak a népeknek, akik semmiáron sem akarnak rab-szolgákká alacsonyulni.

Hibázni emberi dolog, a kölcsönös megbocsátás azonban isteni. Most már itt az ideje a kibékülésnek. Csak a magyar mentheti meg Ausztriát.

Ha jogait visszaadják, lelkesülni fog a trónért, mert a magyar monarchikus érzésű. Albrecht főherceg valóságos csapás, nem való kormányzónak az olyan Isten kegyelméből odaplántált botoszó hajdú. Magyarország forrong, meglehet ugyan semmisíteni, de Ausztria is elpusztul a harcban.

Széchenyi e szíve vérével írt munkát még március 3-án sem fejezte be. Nem jutott odáig, hogy rendszeresen kifejtsa a teendőket.¹

Különben egy néhány nappal halála előtt írt bizalmas levelében nyugodtabban és világosabban fejtette ki politikai alapgondolatát, mint a *Disharmonie*ben tette volna. E levélben megízeni Deáknak, hogy siessen a kiegyezéssel és pedig az 1847-iki alapon a kellő és hasznos változtatásokkal, a nélkül, hogy megalázni kívánná azt a császárt, akit mint királyt, magyarnak akarunk látni.²

Széchenyi a *Disharmonie-t* ki akarta nyomatni. Hatásra e munka vetekedett volna a *Blickkel*. De a sors úgy akarta, hogy a még befejezetlen kézirat a rendőrség kezébe jusson és csak most kerüljön napfényre.

Amióta, ismeretessé lett az országban Széchenyinek az a levele, melyben az akadémia nemzeti hivatását oly merész hangon védelmezte, hogy az akadémiában nem merték azt felolvasni, azóta gyanússá lett a levélíró a rendőrség előtt. Albrecht főherceg 1859 január elején figyelmezteti Kem-

¹ A fentiekben többnyire Károlyi Történeti Bevezetését követtük. L. 176—241. 1. Természetesen csak halvány kivonatot adhattuk Károlyi nagybecsű fejtegetéseinek. Használtuk Széchenyi kiadott röpiratait is.

² Zichy Antal id. m. II. 349. 1.

pent, a rendőrminisztert, Széchenyire. Kempen nem a legnagyobb buzgalommal járt el az ügyben. Hosszadalmas és bonyodalmas hivatalos eljárást indított meg, melynek folyamán dr. Görgen, a döblingi intézet tulajdonosa kénytelen volt beavatni Széchenyit a nagy titokba, hogy a rendőrség figyelmessé lett rá és látogatói névjegyzékét bírálja. Azonban az olasz háború, Bach és Kempen hatalmának ingadozása miatt 1859 július elején félbeszakadt az Albrecht főhercegtől megindított eljárás. A látogatók szabadon járhattak Széchenyihez, kivált amióta Rechberg miniszterelnök lett és Hübner vette át Kempen örökségét. Azonban mikor Hübner megbukott, Albrecht főherceg 1850 november 14-én figyelmeztette az új rendőrminisztert is Széchenyire, akit a Blick szerzőjének mondanak, pedig ez a könyv «kiváló arcátlansággal» támadja a kormányt. Thierry fogékonyabb volt az ily felszólítás iránt, mint Kempen. A rendőrség egyik legügyesebb főhivatalnokát, Felsenthal 'Rudolfot bízta meg a Széchenyire való felügyelettel. Felsenthal meg volt arról győződve, hogy Széchenyi írta a Blicket, csak törvényesen felhasználható bizonyítékokat szeretett volna szerezni. A Széchenyi mellé osztott intézeti szolgák egyikét (Bichler Sebestyén) kémnek fogadta fel. Ez a kém arra lett volna hivatva, hogy ellopjon valami fontos iratot és általában jelentést tegyen Széchenyi veszedelmes machinációiról. Különböző mozzanatok fokozták a gyanút Széchenyi ellen. A cenki templomépítés ügyében írt szép levél, melyet Falk méltán dicsért meg a *Wanderer-ben*, lázító irat színében tűnt fel. A már említett német röpiratok, a külföldi la-

pokban közzétett cikkek, különösen a Timesban kiadott levelek a rendőrségen arra a rovársra írtak, melyen már a Blick nagy helyet foglalt el. Azután terhelték Széchenyit alaptalan gyanú-
 okokkal is. Azt hitték, hogy ő juttatta Kemény Zsigmondnak jelentéseit és a konzervatívoknak egy memorandumát Napóleonhoz. Rendkívül fokozódó népszerűsége miatt valószínűnek látszott, hogy összeesküvés centrumává tette Gör-
 gennek szomorú házát. Hiszen híre járt, hogy Széchenyi fia trónjelöltje egy magyar pártnak V. Béla néven. Már-már színültig telt a gyanú-
 okokkal telt pohár, midőn «az utolsó csöpp egy furcsa asszony méregkorsójából» kicsordította a tartalmat. Ez az asszony báró Inkey Eduardné Cibbini Matild volt. Az olasz apának és cseh anyá-
 nak gyermeke felesége lett egy sárgafekete ér-
 zelmű magyar lovastisztnek, aki később tábor-
 noki rangot kapott. Az új báróné anyja főkomor-
 nája volt V. Ferdinánd neje. Nem pénzért,
 hanem ragaszkodásból az udvar iránt és sértett
 hiúságból titkos jelentéseket küldött Rechberg-
 nek magyar mágnáskörök ellen, ahol, úgy látszik,
 sok megaláztatást szenvedett. Ez az asszony
 figyelmeztette Rechberget különböző jelentések-
 ben Széchenyi körére és végül 1860 elején egyene-
 sen felhívta, hogy rendezzen házkutatást Döb-
 lingben, hol egy felforgató párt összeesküvésé-
 nek iratait fedezhetné fel. Ugyanaz a Rechberg,
 aki kétszer kint járt Széchenyinél és jól tudhatta,
 hogy mi a döblingi remetének leghőbb vágya,
 Inkeyné jelentését tudatta Thierryvel és szabad
 elhatározására bízta a további teendőket. Így
 azután március 3-án megtörtént a végzetes ház-

kutatás. Felsenthal remélte, hogy Döblingben meg fogja találni azokat az iratokat, melyek föl-derítik a magyar konzervatívok összekötteté-seit Palmerstonnal és III. Napóleonnal.¹

VI.

Széchenyi betegsége és halála.

Ilyen merész kezdeményt és átgondolt tervezést tulajdonított a rendőrség a tébolyda lakó-jának. Thierry és vezérkara nem hitték, hogy Szé-chenyi elmebetegsége miatt tartózkodik dr. Gör-gen intézetében. Széchenyi kortársai és a vele foglalkozó írók közül is sokan ugyan e véleményen voltak és vannak.

Mi az ellenkező nézetet vallván, a polémiák lehető kerülésével igyekszünk a források alapján Széchenyi döblingi éveinek rejtélyéhez férkőzni. Kétségtelen, hogy Széchenyi tébolyodottan érke-zett Döblingbe 1848 szeptembr 5-ike körül. Lát-tuk, hogy rövid idő múlva jobban lett, eszében nem volt megháborodva, de lelkét önkínlzó mono-mania gyötörte. Undorodott a világtól és ön-magától, sőt családját is először csak 1850-ben látta, de azután egyideig attól is elzárkózott. Önkínlzó monomániája enyhül talán már 1851 közepe óta. Lassanként magához bocsátja az övéit, barátait, sőt 1856-ban irodalmi tevékeny-ségét is megkezdi. Fokozódik e tevékenység a

¹ A fentiekben Károlyi Történeti Bevezetésének I. könyve után indultunk. Az ő előadásában a házkutatás előkészítése érdekfeszítő drámává alakul.

következő években, sőt 1859-ben már a politikai életben is résztvesz a maga módja szerint.

Deák Ferenc és Szögyény-Marich László, akik az ötvenes évek második felében jártak Döblingben, azt írták, hogy Széchenyi ott is a régi maradt. Deák szerint Széchenyi lelkiállapotában 1857-ben már semmi nyoma sem volt a lelkibetegségnek. Eszejárása éppen olyan volt, mint előbb, előadása éppen olyan érdekes. Szögyény pedig így nyilatkozik: én erősen hiszem, hogy Széchenyi soha megtévelyodva nem volt.¹

Azt hisszük, hogy Deák és Szögyény csak a látszat után ítélték. Nehéz elképzelnünk, hogy olyan önvádak és lelki kínok, mint aminők Széchenyit gyötörték Döblingben három éven át, nyomtalanul eltűntek volna. Ezek az önvádak tulajdonképp már 1848 előtt is gyötörték. Ismerjük Karolina történetét és tudjuk, hogy már a harmincas években nyugtalanították Széchenyit a konzervatívok szemrehányásai. 1841-ben pedig, amidőn Kossuth feleletét olvassa a Kelet Népe, ezt írja naplójába: «Vannak pillanatok, amikor kétely száll meg, vajjon jól tettem-e, hogy a *Hittellel* és a *Kelet Népevel* fölléptem. Ha egyszer kételkedés szállja meg lelkünket: akkor vége földi boldogságunknak.» Azóta a kétely pillanatai órákká, napokká, éjjelekké növekedtek, míg a már ismert válságba sodorták Széchenyi lelkét. Higyjük-e, hogy az ideges izgalmak némi csillapodása után a régóta növekedett kételyek egyszerre elmosódtak volna?

¹ Deák F. Beszédei. Kónyi kiadása. II. 182. és Szögyény-Marich. Emlékiratai, II. 95. l.

Ezt még akkor sem hihetnők el, ha adatok nem bizonyítanák az ellenkezőt.

Kovács Lajos 1856-ban, tehát a határozott javulás első évében, meglátogatta Széchenyit és hosszasan beszélgetett vele. «Egyszerre csak — írja Kovács — azt kérde, ha engem Pest utcáján látnának menni, nem ütnének-e le, mint egy kutyát? — Beszélünk még tovább, sőt hosszán e szerencsétlen gondolat fonalán, melynek fenekén azon eszme gyökerezett, mikép ő volt oka nemzete bukásának.»¹

Ilyen határozott alakban 1856 után nem beszél többé Széchenyi arról, amit az ő kedvelt embere előtt nem titkolt. Mélyen elzárja lelkében azt a gondolatot, hogy első könyveinek izgató hangja nevelte nagyra a katasztrófára vezető forradalmi szellemet. Az ily gondolatokból táplálkozik az a nyomasztó melankólia, melyet kiolvashatunk néha leveleinek és iratainak egyes helyeiből. 1858 május 26-án írja Tasnernek: «Tegnap Lonovics volfc nálam, ah minő recollectiók! mindig repedett szívem». November 6-iki akadémiai levélében írja: «Kimagyarázhatatlan lelki kínoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve, ily gyászoló kínok közt kérdek». 1859 január 12-én írja Bertha Sándornak: «Én sem a múltra, sem a jövőre nem merek gondolkozni, — szívem hogy el ne repedjen tökéletesen». Scitovszky primásnak írja 1859 szeptember 28-án: «Elrepedt szívem nem engedte, hogy barlangomból napvilágra lépjek!» 1860 január 1-én Bertha Sándornak újra repedt szívéről ír.² Fiának írt Intelmeiben mondja:

¹ Kovács id. munkája. I. 262.—3.

² Levelek, III. 085., 718., 734., 737., 748. 1.

azért vagyok itt (Döblingben), mert nincs reményem, kedélyem egészen megtört. Nem bírok remélni és felejtani. Már rég nem élek.² A *Blick-ben* a maga hangulatát így festi; «a kín, mely a kétségbeeséssel határos».² Az *önismeretben* írja: «Emlékezetem nagyon jó s mostani kimondhatatlan kínaimnak legpezsgőbb forrása, mert nem tudok semmit is felejtani!»³ Hogy mi az, amit nem bír felejtani s ami szívét repesztette, azt már 1856 után mindenki előtt rejtegette. Kecskeméthy Aurél írja: «bármely beszédes volt Széchenyi, mindig őrizni látszott aggodalmasan valami titkot, mely talán minden rejtélyének kulcsa volt».⁴ De bizonyos jelek rávezetnek a titok nyitjára. Keeskeméthy és Falk egyértelműen írják, hogy Széchenyi Döblingben mindig a legnagyobb kímélettel beszélt Kossuthról. Soha sértő vagy kicsinylő szót nem mondott róla.⁵ Nem azért kímélte, mintha most már helyeselte volna politikáját. E kíméletnek más a jelentősége. Tudjuk, hogy önkínzó paroxysmusában dicsőítette Kossuthot s még csendesebb éveiben is kímélte. Ezt az ellentét törvényéből érthetjük meg; kímélte hajdani ellenfelét, mert önmagát nem kímélte. Azok a kíméletes szavak a saját lelkének sebeit szaggatták. Mintha ezt mondotta volna: akit én ezelőtt oly féktelenül támadtam, nem érdemelte meg a kárhoztatást, de én . . .

A *Blick-ben* hivatkozik Széchenyi az opera

¹ Károlyi, I., 503. 513., 544., 550. 1.

² *Blick*, II. 1.

³ 10. 1.

⁴ *Id. m.* 133.

⁵ U. o. 59. és Falk *id. m.* 314. 1.

deputationalia-ra annak bizonyítása végett, hogy a magyar már félszázaddal azelőtt érezte hátramaradását és igyekezett abból kiemelkedni.¹ Ez az opera deputationalia előfordul a Tasnernek írt 1851-iki rettentő levélben ily formában: Már 1792 óta előttünk vannak az opera deputationalia-k. Olvastam azokat talán? Még a kezembe sem vettem.² A *Blick-be* ez a vád nem illett volna, de mikor azokat a munkálatokat említette, mintha azt mondotta volna: a magyar ki is emelkedett volna elmaradottságából, ha egy hiú és tudatlan agitátor meg nem zavarja a természetes fejlődést.

Ezek az akkor már elrejtett gondolatok repesztették szívét, ezek miatt nem akart kimenni barlangjából. Mert az ő képzeletében az ilyen önvád régebben is kapcsolatban volt a világtól való visszavonulás gondolatával. Midőn 1822-ben Weselényi társaságában meglátogatta a La Grande Trappe-ot, a bencések hírneves normandiai kolostorát, Karolinára emlékezve ezt írta Naplójába: «Vájjon fájó emlékeim nem utalnak-e ilyen helyre engem is? Nem fogom-e utóbb is így végezni életemet?» Nem volt véletlen, hogy valóban a világtól elzárt magánosságban végezte életét. Az emlékezet, mely saját szavai szerint legpezsgőbb forrása volt kimondhatatlan szenvedéseinek, vezeklésül oly helyet jelölt ki neki, melyet a bánatban megtört szívek menedékének tekinthetett. Döblingi irataiban is emlegeti a La Trappe-ot, az ultimium refugiumot.³

Nem a maga akaratából került Döblingbe, de

¹ 271. 1.

³ Károlyi, II. 4.. 513. 1.

² Károlyi, I. 444. 1.

mikor idegrohamai csillapodtak, fogadalmat tett, hogy dr. Görgen intézete lesz az ő La Trappéba, az ultimum refugiuma.¹

Az a többször ismételt kijelentése, hogy élve nem hagyhatja el Döblinget, ilyen fogadalomra enged következtetni. A következtetést megerősíti az a körülmény, hogy 1850-ben kikocsizott ugyan kétszer Bécs városába, de azóta el nem hagyta a döblingi házat. Eleinte talán lejárt az udvarba, de később szobáit sem akarta elhagyni. Mikor 1858-ban lecsalták két ízben az udvarra, rövididő múlva, amint orvosa Guszmann leírja, zavarodott tekintettel visszasietett szobáiba, mintha fogadalmának megszegése jutott volna eszébe.²

Igaz, hogy Széchenyi néha döblingi elzárkózottságát testének törődöttségével indokolta.³ De ezt a magyarázatot csak pillanatnyi benyomások hatásának kell tulajdonítanunk. Testi bajait gyakran nagyította, sokszor hívott orvosokat, de máskor meg igen jól érezte magát és arról beszélt, hogy «Széchenyi György nyomdokaiba akar lépni, aki 108 évet élt, mit Lonovics könyv nélkül tudott».⁴ Azonban gyakori vidám és bizakodó han-

¹ A La Trappe és a döblingi magány párhuzamosságát Zichy Antal is említi id. m. II. 256. 1. Különben e sorok írója már régebben szólt arról a gróf Széchenyi István Naplói című tanulmányában. Budapesti Szemle. 1886. 47. k.

² Bécsi lapok azt írták, hogy a szabad levegőn a gutaütéstől fél. (Zichy id. m. 256.) Kecskeméthy is beszél ilyesmit. De miért nem félt a gutaütéstől, mikor hideg vízben fürdött és nyitott ablakok mellett mérföldeket gyalogolt szobáiban?

³ Így Guszmann előtt, azután Hollánhoz írt levelében. Budapesti Szemle. 1899. 100. kötet. Kónyi Manó közleménye.

⁴ Levelek, 111, 088, 1,

gulatában sem akarta elhagyni Döblinget. Falk szerint azért nem, mert félt a hatalom bosszújától és azt hitte, hogy az «őrült» grófort nem büntetik olyan súlyosan ellenzékiségéért, mint az egészségest. Kecskeméthy sem tartja egészen jogosulatlannak e magyarázatot.¹

Ezek a félelmi érzetek betegségének voltak jelei. Észszerű okokból nem érthetjük meg azokat, mert félelme mellett is feltűnően merész volt. Vérgis sértő iratokat adott ki a kormány ellen, a császárt is sértette, külföldi hatalmaknak is írt. Igaz, hogy mindezt óvatosan és névtelenül tette, de ha félelmét csak önös okokra vezetjük vissza, e vakmerő tettei érthetetlenek volnának. Még akkor is foglalkozott felségsértő iratokkal, amikor már Görgentől értesült arról, hogy a rendőrség figyelteti. Félelem, óvatosság és merészség váltakoztak eljárásában, ami betegségének volt következménye.

Hogy fogadalom kötötte Döblinghez, azt hiteles tanúk is bizonyítják. Kecskeméthy és Guszmann is említik a fogadalmat.² Szögyöny-Marich pedig Emlékiratában ezeket írja: «Ismételt látogatásaim mindinkább megerősítettek azon meggyőződésemben, hogy Széchenyi sohasem volt elméjében megháborodva s hogy egyedül valódi vagy képzelt hibáiért és botlásaiért róttá önmagára a döblingi exiliumot, melyet talán bizonyos évekre szabott ki. E nézetemben neje is osztozott»³

¹ Falk id. m. 331. és Kecskeméthy id. m. 134. 1.

² Kecskeméthy id. h. 133. és dr. Guszmann Rudolf: Gróf Széchenyi István a döblingi magántéboldyában, Pest, 1860. 32. 1.

³ Emlékiratok, II, 97. 1.

Szögyény téved abban, hogy Széchenyi sohasem volt elmeháborodott és hogy csak bizonyos évekre szabta ki az exiliumot. De fontos az a meggyőződése, hogy Széchenyit vezeklő fogadalom láncolta Döblinghez és hogy Széchenyiné is osztott e nézetben. Ez a vezeklő fogadalom, ez a rögeszme döntő bizonyíték Széchenyi lelki betegsége mellett. Nincs abban semmi különös, hogy betegsége nem zavarta feltűnően szellemi tehetőségét, gondolkodásának világosságát és élességét.¹ Maudsley, a hírneves elmeorvos ezt írja: «Kétségtelen, hogy vannak a tébolynak fajtái, melyeknél az értelmi zavarodottság alig vagy éppen nem vehető észre».

És bármily zseniálisak is voltak Széchenyi döblingi iratai, vajon mondhatjuk-e, hogy ottani működése méltó volt a régi Széchenyiéhez? A célszerű politikai modornak hajdani apostola sértegeti a királyt, akit meg akar nyerni politikai tervének, oly szenvedélyes leveleket ír a Timesnak, hogy a szerkesztőség kénytelen azokat megnyirbálni és összeköttetést keres III. Napóleonnal, a monarchia ellenségével. Hajdani politikája ellenére a szív politikáját követi és nem az észét. Elzárkózik egy tébolydában, mikor annyit lendíthetett volna otthon a nemzet sorsán a társadalmi és kulturális mozgalmak vezetésével.

Széchenyi bámulatos önismerettel rajzolja állapotát Thierryhez írt megrendítő levelében 1860 március 4-én: «11 év óta vagyok itt elzárva, nem

¹ Éleslátását bizonyítja egyebek közt a magyar szatírának egy mondása a csehekről, inti a kormányt, hogy a monarchiának félnie kell a csehektől «tettető és eltitkoló szívós tehetségük» miatt. (Károlyi. II, 269, 1.)

is megyek ki szobámból, oly nagyon elgyengültek idegeim, a legkisebb meglepetés elállítja érverésemet, van sok lucida intervallám, de egészben véve agyam oly zavarodott, hogy nem bírok valami cselekvést következetesen elintézni. — Azt hiszi Excellentiád, hogy lehetséges volna máskülönben szeretett nőmtől, családomtól, Magyarországtól és szép birtokomtól távol élnem 11 éven át? Lehetséges volna egy tébolydában a világtól elzárva, eltemetve élnem? Hát azt hiszik, hogy komédiázom?»¹ Mi nem hiszük, de orvosai sem hitték. Felhatalmazta ugyan az orvosi vizsgálat jogérvényes okiratok kiállítására,² de kezelőorvosai mégsem kételkedtek elmebetegségében. Dr. Guszmann így jellemzi Széchenyi betegségét: «Neki nem lehetett sem a múltra, sem a jövőre gondolnia, és tudta, hogy minden pillanatot foglalatosságban kell töltenie, hogy a kétségbeesés daemonának hatalmába ne jusson. Azért olvasott, írt, sakkozott, levelezett vagy csekély dolgokban láthatólag élénk részvét által tartá magát mozgásban, mindig a szórakozás utáni vágy kínos sürgetésének engedett».³ Dr. Goldberg azt mondta, hogyha valaha lelkibetegre, akkor bizonyára Széchenyire illet a hírneves elmeorvosnak, dr. Guislamnak mondása, mely szerint vannak elmebetegek, akiknél nagyon nehéz meghúzni a választóvonalat a bölcsesség vége és a téboly kezdete közt.⁴ Dr. Görgen, akit Károlyi Árpád Kecskeméthy kedvezőtlen ítéletével szemben a gyakorlat terén képzett, természetes eszű orvosnak

¹ Károlyi, I. 461. 1.

² U. o. 633. 1.

³ Guszmann id. h.

⁴ Kecskeméthy id. m. 127. I.

jellemez,¹ megállapította, hogy Széchenyi vallásos érzésből kifejtett mania desperatoriában szenvedett.² Görgen diagnózisának megbízhatóságát bizonyítja egy nyilatkozata, melyet dr. Guszmann hallott tőle 1858-ban. Az öngyilkosságról vitatkoztak és Görgen a vita közben így szólt: «Lássa ön, e sors vár a mi grófunkra is».³ Valóban ez a sors régen, ifjú kora óta kísértette, de többé ki nem kerülhette azt, mikor a házkutatás után már nem kételkedhetett abban, hogy kiviszik majd erőszakkal megtört szívének utolsó refugiumából. Március elejétől április 8-ikáig küzdött az öngyilkosság szándékával. Hogy e hetek alatt mit szenvedett, azt már évekkel azelőtt megírta az *önismeret-ben*. «Bizonyosan nem a legkínosabb pillanatot — írja Széchenyi — «mikor valaki magát föbe lövi — de ily tettnek kimondhatatlan kínosságát azon több nap, több hót, sőt több éveken át kebelben hordott kétség képezi, mely a szerencsétlent majd arra sürgeti, hogy vegye a pisztolyt kézbe, majd arra inti, tolná azt el».⁴ Nem a haza sorsa felett érzett kétségbeesés hajtotta az öngyilkosságba. 1860 január 1-én azt írja egy barátjának: «Válni kell tudni. Ez most a legfőbb kellék».⁵ Ekkor már érezte, hogy vége közeledik, de barátját biztatja a jobb jövővel, mert «az abszurdum nem mehet in infinitum».

Lelkiismereti tragédiájának kifejlése akkor már nem volt kapcsolatban az ország sorsával, hanem azon fordult meg, hogy mikor alakul ki fogadal-

¹ Károlyi, I. 11. 1.

⁴ 169. 1.

² Kecskeméthy id. h. 53.1.

⁵ Levelek. III. 748. 1.

³ Guszmann id. h. 38. 1.

mából a külső hatás következtében az a kényszerű lelkiállapot, mely az öngyilkosságot ráparancsolja.

Széchenyi halála után a kormányt az a kérdés foglalkoztatta, hogy mi történik az elkobzott iratokkal. Károlyi az iratok átvizsgálását és a kormányhatóságok tűnődését egy jelentékeny fejezetben beszéli el. Kiemelkedik e fejezetből Prandner Ferdinándnak, az udvari titkárnak alakja, aki az iratok átvizsgálásával volt megbízva. Prandner Leo Wolfram néven egy szatirikus regényt írt, melyre Széchenyi gondolatai is hatottak. Hivatali kötelessége volt igazat mondani mint titkár, de jelentésében lehetőén enyhén ítéli meg azt a nagy magyar szatírárt, melyet a kétségbeesésnek szinte mániákus gyűlölete sugallt.

Annyira változtak a viszonyok röviddel Széchenyi halála után, hogy Benedek fel merte vetni azt a gondolatot, nem jó volna-e kormányköltészen állítani emléket Széchenyinek? Valóban az abszurdum nem ment in infinitum. A rendőrség szerette volna elégetni Széchenyi felségsértő iratait, de Ferenc József ezt megakadályozta. Noha tudta, hogy őt sértegetik azok az iratok, megmentette azokat az utókor számára.

Ez a nagylelkűség valóban megérdemli a hálás megemlékezést.

LORD LOFTUS ÉS SZÉCHENYI.¹

Széchenyi Döblingben írt munkáiban feltűnően sokat foglalkozik Angliával. Élete vége felé újra fellángolt szívében lelkesedése ifjúkorának politikai ideálja iránt.

Van azonban némi különbség az ifjúkori és a döblingi hangulat közt. Döblingben már nem csupán követendő példa gyanánt hivatkozik a politikai bölcsesség, a jogtisztelet és a becsületérzés hazájára, hanem az aggodalom és a remény váltakozó érzésével vizsgálja a Habsburgok monarchiájának viszonyát az angol politikához.

¹ Gróf Klebelsberg Kuno miniszter úr ö Nagyméltósága fölvetette azt a kérdést, vajon nem volna-e jó kiadni a nagyhatalmak bécsi követeinek jelentéseit a legújabb magyar politikai történetről — amennyiben lehetséges — egészen a világháborúig. Midőn a múlt év nyarán szíves támogatásával Londonba utaztam, felszólított arra, hogy nézzem át a londoni országos levéltárnak idevonatkozó anyagát. Londonban a Külügyi levéltár 1878 végéig van megnyitva a kutatók számára. 1848-on kezdve átnéztem több évi anyagot 1878-ig. Mivel emlékeztem Károlyi Árpád szavaira, aki azt mondja a *Döblingi Irodalmi Hagyaték* (1. k., 69.) mesteri Bevezetésében, hogy «a londoni levéltárban bizonyára sok érdekes adat lesz található Loftusnak Széchenyihez való viszonyáról», átnéztem egyebek közt Loftus jelentéseit is. Az ezekben talált anyagot igyekeztem feldolgozni e tanulmányban. L. Budapesti Szemle 1927 május.

Aggodalma és reményei abból a meggyőződésből sarjadtak ki, hogy a Habsburgok monarchiájának az európai államok közt Anglia a legerősebb támasza s hogy a monarchia jövője veszélyben forog, ha politikája ellentétbe jut az angol érdekek körével. E politikai gondolatnak mély bölcsességét ma már nagy szomorúságunkra fölösleges volna bizonyítgatni.

De Széchenyi megdöbbenve vette észre, hogy az osztrák államférfiak szinte kihívóan viselkednek Angliával szemben. Brück pénzügyminiszter 1857 nyarán Triesztben pohárköszöntőt mondott Lessepsre, a Szuezi csatornának, «a nagyszerű vállalatnak» tervezőjére, noha tudnia kellett, hogy az angol kormány nem szereti ezt a vállalatot, mert attól tart, hogy III. Napoleon a csatorna által rövid úton Indiához akar férni. Széchenyi keserű gúnnyal ostromozza Brück tapintatlan pohárköszöntőjét, hiszen lehetségesnek hitte, hogy az a kormány, mely elvakultságában a magyar nemzet gyöngítése által aláassa a Habsburgok jövőjét, gyermekes könnyelműségében esetleg még Angliával is ki akar kötni a keletindiai kereskedés megszerzése végett.¹

Pedig milyen nagy a különbség Anglia és Bach Ausztriája közt, ha a két ország erkölcsi tekintélyét nézzük. «Osztrákia — írja Széchenyi a Nagy Szatírában — mirabile dictu már most, úgy, mint Britannia, egészen szigetté vált, csakhogy Albion a tengereknek diaphan tiszta habjaiból magaso-

¹ L. *Blick* (Tolnai Vilmos kitűnő kiadásában): 211., 301., 484. 1. és Károlyi Árpád: *Döblingi Irodalmi Hagyaték* II. 403. 1. Mc. Carthy: *History of our own Times* (Tauchnitz) vol. III. 12. és 198. 11.

dik fel, mint az emberi szabadságnak gyönyörű asyuma, midőn Osztrákia antipathiától körülmösve, mint sár-solitaire tündöklék Európa közepén.»¹

Ausztria elszigeteltsége, erejének belső romlása komolyan aggasztották Széchenyit. Hiszen Magyarország csak a Habsburgok birodalmának keretében maradhat meg épségben, már pedig a birodalmat Bach rendszere a végső veszéllyel fenyegeti. Anglia ugyan segíteni akar Ausztrián, mert szüksége van reá az oroszsal és a franciával szemben. De vajon lesz-e szüksége a hatalmi és erkölcsi súlyát veszített Ausztriára? Nem fogja-e az értéktelenné vált Ausztriát odadobni zsákmányul Oroszországnak, hogy csillapítsa a cári birodalom étvágyát Konstantinápolyra és az indiai útra.²

Ezek nem voltak tisztán fantasztikus tételődések. Hamilton Seymour, a bécsi angol követ, mielőtt elhagyta Bécsset 1858 április elején, e szavakat hallotta gróf Buol külügyminisztertől: «Szóval, lehetetlen el nem ismernünk, hogy Ausztria és Anglia viszonya kitűnően van megalapozva». E szavakra bizalmas és titkos jelentésében Seymour a következőket jegyzi meg: «Buol szavaiából az a szándék vagy remény vehető ki, hog³r szorosabb szövetséget óhajt kötni Angliával. Ezért ő felsége kormányának előre kell készülnie arra, hogy miként fogadja majd a szövetségi ajánlatot. Tagadhatatlan, úgy hiszem, hogy a két kormányt az érdekek nagy közössége köti össze, hogy közös

¹ Károlyi; 11. 143.

² Károlyi; II. 194/5., 336. 11. és Tolnai Vilmos; *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka* 669. 1.

célok és közös veszélyek által egybe vannak kapcsolva. De másrészt Magyarország és északi Olaszország állapotában a betegségnek oly jelei mutatkoznak, melyek véleményem szerint ő felsége kormányát arra inthetnék, hogy hosszasan és komolyan fontolja meg elhatározását, mielőtt az Ausztriával való barátságot szorosabb természetű szövetséggé alakítaná át».¹

Széchenynek bizonyára módjában volt megismerkedni Seymournek az osztrák-angol szövetségről alkotott felfogásával s így nem csodálkozhatunk az irányon, ahová aggodalmi elkalandoztak.

De ez aggodalmakat enyhítette az a remény, hogy az angol, a «földgömbnek legszámolóbb népe» vissza fog riadni a végletes politikai módszerektől. Hanem «mivel — úgymond Széchenyi — Angliának érdekében áll a kárpáti bérctől délre az erős állam, azon lesz, hogy Ferenc Józsefet kötelességei megismerésére tanítsa».² Szóval remélte, hogy az angol diplomácia nyomatékosan inti majd a fiatal osztrák császárt kormányrendszere megváltoztatására.

Ez a reménye bizonyára felújult, midőn Seymour utódja, Lord Loftus Ágoston megjelent Bécsben 1858 április 8-án. Loftus rokona volt annak a Stafford marquisenak, aki Széchenyi Istvánt «házunk régi jóbarátjának» nevezte.

Beaconsfield és Granville talán a, kelleténél kevesebbre becsülték Loftus államférfíui tehetségét, de ő maga meg volt elégedve önmagával s nem

¹ Public Record Office. F. O. 7/542.

² Károlyi: II. 173., 174. 11.

ok nélkül. Hiszen lelkiismeretesen teljesítette kötelességét. Igyekezett tájékozódni és tájékoztatni; nyugodtan, előkelően, szeretetreméltóan viselkedett. Mindig hajlott az elnézésre, kivált előkelő, rangjához illő emberek iránt, ha azok a társadalmi formák ellen nem vétettek. Noha sokat tapasztalt, lelkéhez sohasem fértek keserű érzések. Ítéleteiben nincs elég önállóság, könnyen simult azoknak a felfogásához, akiket bírálnia kellett volna.

Tisztelte, szerette Széchenyit, többször is fölkereste Döblingben, de múltja iránt alig érdeklődött s nem értette, hogy miért lakik Görgen intézetében.

Széchenyinek is tetszett Loftus, hiszen ismerte rokonságát és Angliának nagykövetét tisztelhetette személyében. Továbbá úgy látta, hogy Loftus kedveli a magyarságot, hogy jól érzi magát a magyar főurak társaságában. Igaz, hogy a lordot a magyar történet alig érdekelte, csak néhány csudás különösséget jegyzett meg a magyar honfoglalásról. Máskülönb az, amit a bécsi államférfiak mondtak neki a magyarokról, elhitte mindaddig, amíg angol vagy magyar bizalmasai fel nem világosították. Mikor a protestáns pápens megjelent, nem győzte eléggé dicsérni a pápens nagylelkű liberalizmusát. Később azután látva a hatást, kissé csendesedett felbuzdulása.

Széchenyi észrevette e gyöngeségeket, de jól esett neki, hogy Bach és Bernhard Mayer megítélésében egyetért a lorddal. Loftus ugyanis az angol gentleman önértében és protestáns érzésében volt a legkönnyebben sérthető. A svájci Mayert a jezsuiták titkos ágensének és Bach

jobbkezének nevezte. Ezért haragudott mind a kettőre és Széchenyi valóban nem védte a jezsuitákat, amióta gyanakodott rájuk, hogy Bach mögött állanak.

Loftust Malmesbury, a Derby-kabinet külügyminisztere nevezte ki nagykövetnek. A toryk bizonyos mértékben rokonszenvet éreztek a Habsburgok konzervatívnak látszó kormánya iránt s így Loftus nem kapott oly utasítást, mely feljogosította volna a magyar alkotmány érdekében való felszólalásra.¹

Mindamellett volt Loftusnak egy kedvtelése, mely nem látszott izgatónak, de Széchenyinek lelkében nagy reményeket ébresztett. Loftus ugyanis az új Ausztria közgazdasági állapota iránt igen élénken érdeklődött.

Emlékirataiban beszéli, hogy 1856-ban, mielőtt még a berlini követséghez volt beosztva, kiküldöttek a Keleti-tenger vidékére az angol konzulátusok megvizsgálása végett. Jelentéséhez egy emlékiratot csatolt a beutazott vidéknek kereskedelméről. Ezt az emlékiratát a külügyi kormány nagyon megdicsérte s ez volt az eredete annak az intézkedésnek, hogy az angol követségek titkárai köteleztettek az idegen országok pénzügyeiről és kereskedelméről évi jelentéseket beküldeni.²

¹ Gróf Széchenyi Béla: *Hogyan született meg a Blich!* (Új Magyar Szemle 1903 febr.) Rónay Jácint: *Napló Törvények III. k., 72. 74. 11.* Lord Augustus Loftus: *The Diplomatic Reminiscences* vol. I., II. London, 1892. és Loftus *Jelentései 1858—1860.* (Public Record Office. F. O. 7/542—600.) Granville és Beaconsfield Loftusról a *Letters of Queen Victoria* II. k.-ben.

² Reminiscences I. 312/3.

Így az ő kezdeményezése, a saját előadása szerint, új iránynak volt megalapítója az angol diplomácia történetében.

Midőn elfoglalta első nagyköveti állomását Bécsben, nem akart az általa kezdeti irányhoz hűtlenné mutatkozni. Annál kevésbé, mivel 1858-ban a politikai helyzet oly nyugodtnak látszott, hogy szinte felhívta a diplomáciát a közgazdasági érdekek tárgyalására.

Lof tus már 1858 júliusában Malmesburynak emlékiratot küldött, melynek az volt a tartalma, hogy az angol kereskedelem érdekében igen ajánlatos volna Zimonyban és Galacban szabad raktárakat állítani fel és ugyané helyeken oly vásárokat rendezni évenként kétszer, mint aminőket Lipszéban és Frankfurtban tartanak. A szabad raktárak nagyon előmozdítanák a kereskedelmi forgalmat, mert ott a külföldi árúk vám nélkül vagy csak csekély vám fizetése mellett lerakhatók s ha el nem kelnek, onnan kivihetők költség nélkül; rendes vámot fizetni csak akkor kell utánuk, ha elkelnek.¹ A zimonyi vagy galaci vásárokon pedig megjelenének a keleti kereskedők, akik most Lipszébe szoktak ellátogatni. Ezekben a raktárakban és ezeken a vásárokon elkelnének az angol gyártott árúk, ellenben az angolok hozzáférhetnének a magyar borhoz, de különösen a magyar gabonához, melynek most nincs piaca! Hiszen 1858 elején igen nagy mennyiségű gabona hevert az országban eladatlanul, még alacsony áron sem adhatott túl rajta a magyar földbirtokos, aki ezért elszegényedik.

¹ A szabad raktárak jellemzését nem Loftus jelentéseiből vesszük át.

Ellenben a kereskedelem fellendülésével a magyar pénzhez jutna és angol árúkat is vásárolhatna.

Magyarország Anglia magtára lehetne.

Loftust e közgazdasági tervek kidolgozásában a követség első tanácsosa, a fiatal Fane Julian, a XI Earl of Westmoreland fia gyámoltotta. Kötelességünk Fane Juliánról megemlékezni, mert annak idején a magyaroknak egyik legmelegebb szívű barátja volt. Ha nem hal meg korán, 43 éves korában, nagy európai hírnévre tehetett volna szert rendkívüli tehetsége miatt. Lelkes költő volt, költeményeit élénk fogékony-ság jellemzi a legkülönbözőbb hangulatok iránt. Heinét nagyon megszerette, kitűnően fordította angolra és fejtegette költői jelességét az ango-
lok előtt. A zenéért is rajongott, a mellett közgazdaságijelentései az orosz és osztrák viszonyokról alaposáguk s érdekességük miatt feltűnést keltettek. Lehet, hogy Heine ismeretes költeményének is része volt abban, hogy Fane megszerette a magyarokat. Bizonyára kedvelte e heinei sorokat:

Úgy megszűkül német ruhám
Nevét ha hallom a magyarnak,
Érzések tengerárja hány
Lelkembe trombiták rivallnak.¹

Midőn 1860 augusztusában Rechberg azt kérdezte tőle, hogy mit tenne ő a magyar kérdésben, ha a Rechberg helyén volna, Fane nem sokat habozott. Azt ajánlanám a császárnak, — így fe-

¹ Gyulai Pál fordítása.

lelt — hogy menjen le Pestre és hirdesse ki az 1848-iki magyar alkotmány helyreállítását. Midőn gróf Teleki László kiadatásáról értesült, be sem várva a londoni utasítást, értésére adta Rechbergnek, hogy az angol kormány nem venné jó néven Teleki börtönbevetését. De Fane pályáját most nem fejtegethetjük tovább, mert vissza kell térnünk a már említett közgazdasági tervekhez.

A bécsi angol követséget e tervekre főleg az a törekvés ösztönözte, hogy a Zollverein gyáriparát kiszorítsa a dunavidéki és törökországi piacokról. A Zollverein gyáripari versenye már 1840 előtt nyugtalanította az angolokat, mint John Bowringnak ismeretes jelentéséből tudjuk. Palmerston 1848-ban kijelentette, hogy nem ellenzi a német egységet, de a Zollvereint nem szereti, mert az árt az angol kereskedelemnek.

A bécsi angol követség észrevette, hogy 1858 tavaszán von der Pfordten bajor miniszterelnök Magyarországra utazott az épített és építendő vasutak tanulmányozására. Észrevette azt is, hogy a szászok az Al-Duna vidékén konzulátusokat akarnak felállítani. Attól kellett tehát tartania, hogy a németországi gyárosok a magyarországi nagy vasútépítéseket fel fogják használni a délkeleti piacok minél könnyebb meghódítására. Ezért sürgette Loftus Buolt, Bruckot, majd később Rechberget is, hogy fogadják el és valósítsák meg minél hamarább az ő terveit. Az osztrák miniszterek igen udvariasan válaszoltak az angol előterjesztésekre, de úgy gondoljuk, hogy nem igen lelkesedtek értük. Brück bizonyára azt hitte, hogy az 1888-iki angol-osztrák kereskedelmi szer-

zödés megújításának előkészítése végett Ausztriára nézve célszerűbb intézkedések is lehetségesek, semmint a zimonyi és galaci nemzetközi vásárok. Mivel a horvát vasutak a tengerpart felé, az erdélyi vasút Galac felé még nem voltak kiépítve, a minisztereknek módjában volt elhalasztani az érdemleges választ Loftus előterjesztésére. Különben is feltűnő volt az angol indítványoknak specifikus magyar színezete. Annak a gondolatnak, hogy Magyarország magtárja lehetne Angliának, oly politikai mellékíze volt, mely nem igen jól esett az osztrák minisztereknek. [Valóban feltűnő az angol indítványokban, hogy alkatrészei a magyar közvéleményt 1858-ban erősen foglalkoztatták.

A pesti kereskedelmi kamara vetette fel ekkor azt a gondolatot, hogy Pesten szabad raktárt kellene felállítani. Brück a gondolatot nem igen ellenezte, de a reichenbergi kamara hevesen tiltakozott ellene. Sajtópolémia keletkezett arról a kérdéstről, vajon Bécsben vagy Pesten kellene-e felállítani a szabad raktárt? Loftus Pestet pártolta az esetre, ha Zimonyt el kellett volna ejtenie.

Zimonynak kiválasztása bizonyára kapcsolatban volt azzal a vasúti tervvel, melyhez a magyarság színe-java akkor a legszebb reményeket fűzte. 1856-ban alakult meg ugyanis a Ferenc József vasúti társaság gróf Zichy Edmundnak, gróf Apponyi Györgynek és több más magyar főúrnak közreműködésével. E társaság különösen a győr—zimonyi vonalat akarta kiépíteni azért, hogy a Dunántúlt összekösse kelettel és nyugattal. Még a reális gondolkodású Kemény Zsigmond is ábrándos vezércikket írt e vasútról

1856-ban «bizton számítva a keleti vasutak kiépítésénél a magyar nemzetet megillető politikai osztalékra». 1858 őszén a magyar közvéleményt felizgató válság fenyegette a Ferenc József vasúti társaságot. Nincs reá közvetlen adatunk, de a legnagyobb valószínűséggel feltehetjük, hogy Loftus Zichy Edmund és Apponyi György társaságában sokszor hallotta emlegetni a zimonyi vasútnak országos jelentőségét. Loftus nagyrabecsülte e két főurat és bizonyára közölte velük, hogy a zimonyi vasutat is felvette számításaiba, midőn Magyarországot Anglia magtárává akarta szervezni.

Ez a gondolat senkire sem hatott mélyebben, mint Széchenyi Istvánra, aki élete virágkorának egyik vágyakozását látta abban új életre ébredve. Az ő hű tisztelője, John Paget már 1839-ben megjelent munkájában írja, hogy a magyar gabonának hasznát vehetné Anglia a gabonatorvény eltörlése után, hogy Angliának ezáltal nemcsak jó vevőt biztosíthatnánk, hanem ami fontosabb, egy igaz és hű szövetségest is. És most a bécsi angol nagykövet hivatalos felterjesztésekben a Paget által kijelölt nyomon jár. Minő szerencse! Széchenyi döblingi töredékes jegyzeteiben írja: «Mi szeretjük Angliát», — «de Angliának nincs érdeke», ami annyit jelent, hogy Angliát nem köti érdek a külön magyar fejlődéshez. És íme Loftus tervei az érdek erős kapcsával kötötték Angliát Magyarországhoz. De a szép álmom hamar elszállt. Brück pénzügyi operációi kedvéért 1858 vége felé a Ferenc József vasúttársaságnak be kellett olvadnia a déli vasúttársaságba, bárhogy elleneztek is azt a magyar

főurak, még a király segítségét is kérve. A déli vasúttársaság pedig nem törődött a zimonyi vonallal, hanem Trieszt felé építette ki a magyar vasutakat. Elmaradt tehát az a politikai osztalék, melyet a magyarság a keleti vasút kiépítésétől várt. A drága «semmeringi csodaút», mint Széchenyi írja Zichy Edmundhoz intézett levelében, Minotaurusként felfalta a Ferenc József keleti vasutat és tegyük hozzá, azzal együtt a jövőnek azt a képét, mely Loftus terveiből kialakult, nem csupán Széchenyi képzeletében.¹ Különösnek látszik, hogy Loftus 1859-iki jelentéseiben nem is említi a *Blichet* Pedig gróf Széchenyi Béla azt beszéli, hogy «alig fordult meg az angol kormány részéről Courier a bécsi követségnél, hogy Lord Loftus, a Marchioness of Stafford rokona, Nagy-Britannia pecsétje alatt egy-két szétosztandó példányt ne nyert volna

¹ Loftus jelentései Public Record Office F. O. 7/544-552-ig s a későbbi kötetekben is. Fane jelentései u. o. Fane 1860 augusztus 30-iki jelentése, F. O. 7/597, továbbá Fane jelentése 1860 dec. 24. F. O. 7/599. Fane-öi 1. *Poems* 1852. *Poems by Heine*. Vienna 1854. és Robert Lytton: *Julian Fane*. A Memoir. London 1871. A szabad raktákról és a Ferenc József-vasútról. L. *Falk és Kecskeméthy elkobzott levelezése* 195., 387., 403—409. Paget: *Hungary and Transylvania* 1839. II. 613. John Bowring: *Bericht über den deutschen Zoll-Verband an lord Viscount Palmerston*. Berlin, 1840. Ward and Gooch: *The Cambridge History of British Foreign Policy-Volume II*. 325. (Hearnschaw cikke.) Loftus: *Reminiscences* I. 312/3. Széchenyi levele Kecskeméthy: *Sz. I. utolsó évei* 83. 1. és *Döblingi jegyzetek* T. VI. jelzéssel Széchenyi Akten. (Bécsi Áll. Levéltár.) A Ferenc József-vasútról 1. még Zelovich Kornél: *A magyar vasutak története* Budapest, 192.

Széchenyi István munkájából».¹ Nem kételkedhetünk az elbeszélés hitelességében.

Loftus Stafford marquisné kérésére és Széchenyi kedvéért szétosztogatott néhány példányt a *BlicJcből*. De aligha olvasta a könyvet a szerző hangulatának igazi átérzésével. Ez neki igen is bonyodalmas feladat volt. Az bizonyára tetszett Loftusnak, hogy Széchenyi ostorcsapásokat mér Bachra, de különös jelentőséget aligha tulajdonított a könyvnek.

Azonban az események a *Blicknél* is hatalmasabban ostromolták Bach miniszterségét. Csak-hogy Bach bukása nem változtatta meg a helyzetet. Rechberg nagyon lassan és kedvetlenül haladt az alkotmányos élet helyreállításának célja felé. Azt remélte, hogy a monarchia külügyi helyzetének megszilárdulása lassanként leszoktatja majd a magyarokat az alkotmányosság követelésétől.²

Széchenyi európai sajtóhadjáratot indítottba késedelmező kormány ellen. A hadjáratban «vezérkarának»³ tagjai élén ő maga is harcolt a *Times*-hoz írt levelekben. Naplójának egy különös célzása után indulva azt hittük eddig, hogy a *Times* Ignotus aláírással közölte Széchenyi leveleit. Ez tévedés. Ignotus-leveleket a *Times* egyáltalán nem közölt 1859 második felében.

¹ Gróf Széchenyi Béla id. h., 31. 1.

² Fane 1859 augusztus 8. és Loftus 1859 november 17-iki jelentései. (Public R. O. F. O. 7.)

³ Károlyi Árpád jellemző szava. Különösen Fáikra és Kecskeméthyre vonatkozik. Gróf Széchenyi Bélát is ide számíthatjuk, aki a *Times*ba «A Hungarian» aláírással írt néhány levelet.

Széchenyinek kevés levele jelent meg a *Times*-ban. Lehet, hogy az *A Hungarian* vagy a másféle aláírású levelek egynémelyikét ő írta. De mivel az ő leveleit a *Times* többnyire nem úgy adta ki, ahogy írva voltak, pusztán a stílus után bajos kiválogatni a sok álnevű magyar írótól származó levél közt a Széchenyiét. Egyről azonban biztosan állíthatjuk, hogy Széchenyi írta. A levél stílusa, a *Napló* egy helye¹ és a döblingi jegyzetek egyaránt bizonyítják, hogy azt a Duplex aláírású levelet, melyet a *Times* 1859 szeptember 17-iki számában közölt, Széchenyi írta.

Ez a levél, melyet eddig észre nem vettünk, magyar fordításban így hangzik: «A *Times* kiadójának. Uram! Ön kegyesen megengedte nekem egy előbbi alkalommal, hogy (*Duplex sobriquet* alatt, mely vegyes eredetemet mutatja) közöljek önnel különböző, Magyarországra vonatkozó tényeket² — noha az ily kísérlet részemről csak tökéletlen lehet a nehézségek miatt, melyekkel küzdenem kell, ha angolul írok; és mégis semmi más nyelven sem bírok ily hathatásan írni, kivéven anyanyelvemet, melyet kevésbé ismernek és becsülnek a nagy világon.

Vannak szerencsétlen emberek, akiknek egyedüli vigaszuk az, hogy szenvedéseiket némileg kitérhetik azok előtt, akikről azt hiszik, hogy van szívük, mely rokonszenvre és könyörületre hajló. Ez érzéseket nagymértékben kimutatta a szerencsétlen magyarok iránt Nagy-Britannia ne-

¹ Károlyi I. 396. 1. A döblingi jegyzetekben okoskodik arról, hogy ő miért Duplex. (Széchenyi Akt.-ben. B. A. L.)

² Az előző Duplex-levelet nem találtuk meg a *Timesban*.

mes népe, mely otthonában, a szabadság áldott országában szánni tudja azokat, akik egykor szabadok voltak, de most az elnyomatás vasjárma alatt görbednek.

Ne higgye, hogy e sorok írásával az ön szánalmát s üres siránkozás által az angol nép részvétét akarnám felébreszteni. A *souffrir et se taire* jel-szava annyi idő alatt már igen is mélyen bevésődött a magyar szívekbe. Az volt a mi feladatunk, hogy mozdulatlan arccal titkoljuk emésztő érzéseinket; mosolyognunk kellett hóhéraink előtt, miközben gyűlöttük őket halálos gyűlölettel. Mellesleg szólva ezért hiszik kis és nagy zsarnokaink azt, hogy fokenként tökéletes megelégedésbe merülünk s az idő majd végleg elmerít abba. Vannak köztünk némelyek, akiknek nincs elég erkölcsi erejük és önuralmuk s e kis csoport, mely alig érdemel figyelmet, a forradalmi párt javíthatatlan kisebbségének mondhatjuk. Az idő azonban nem a mi zsarnokainkat segítj, amint azt ők rövidlátásukban képzelik, hanem bennünket.

Egy önmagához hű nemzet, mely mindvégig tűr, *kell*, hogy megérje az oly szívtelen és ostoba rendszernek a porbaomlását, mint aminő az ausztriai. A végére jutottunk egy halálos küzdelemnek, melyet véres betűkkel írnak majd a történet lapjaira. Küzdelem ez a sötétség és világoosság, a rabszolgaság és szabadság, a mély és szétzúzó nyomor, meg a legnagyobb boldogság közt. A társadalmi és anyagi haladás barátai meleg csodálkozással és szeretettel néznek Angliára, de nem nagy aggodalom nélkül. Csakis brit földön kerülheti ki a szegény menekült a dü-

hős zsarnokság karmait — csakis ott sérthetetlen a személy és a szó szabadsága. Azoknak a briteknek földjéről, «akik soha sem lesznek rabok», mint a nap sugarait összegyűjtő gyúpontról, nem-sokára a szabadság és boldogság fénye fog rávilágítani a kevésbé szerencsés nemzetekre. Angliát fenyegetheti az invázió veszélye, de a hódítása sohasem. Ez az erős hitünk az angol nép világos belátására s arra a nagylelkűségére van alapítva, hogy megengedi az elégtelenség szabad nyilvánítását. Az a mód, ahogy az angol szemébe néz a veszélynek, a mi felfogásunk szerint, biztosítéka Nagy-Britannia diadalának minden nyílt és titkos ellensége felett. Kész szolgálja. Duplex».

Olyan levél ez, aminőt szerzője nem írhatott sokat, mert ritkák azok a percek, melyekben a forrongó lélek megtalálja az erős szavakat feszültsége enyhítésére. Össze van sűrítve a levélben, nem átlátszó logikai rendben mindaz, ami Széchenyit akkor szenvedélyesen foglalkoztatta. Ott van az emésztő gyűlölet a vértanúk gyilkosai ellen, a rajongás az angol közszellemért. Az a remény, hogy Angliából várható a szó, mely a magyar borút felderíti s ott van a féltő gond, melylyel a magyarság hírnevét védelmezi a forradalmi török-szakad politika látszata ellen s ott van Kechberg megbélyegzése, azé a Rechbergé, aki azt hiszi, hogy az idő segítségével csendes, vágy nélküli állapotba ringatja majd a magyart. Itt találkozunk Széchenyi Loftussal. Az angol követ 1859 november 17-iki jelentésében bőven fejti ki Rechberg szándékairól azt, amit a Duplex-levél röviden érint. Nem lehetetlen, hogy a

Loftussal többször érintkező Széchenyi megfigyelése hatással volt a diplomáciai jelentésre. Loftus már említett rokonának segítségével nélkül nem jelenhettek volna meg a Times-ban a magyarságért küzdő levelek. Loftus jól tudta, hogy azokat a Pestről keltezett leveleket Döblingben vagy másutt írják, csak éppen Pesten nem.

Ellenben abba a titokba nem volt beavatva, hogy Széchenyi 1859 december 7-én egy-egy levelet küldött fia által III. Napóleonnak és Palmerstonnak. Jól mondja Károlyi Árpád e levélküldésről, hogy az a lépés «Széchenyi hosszú pályáján az egyedüli, mely nem egészen meggondoltnak mondható». Széchenyi a sajtóhadjárat eredménytelensége után hirtelenkedő türelmetlenséggel fordult Napóleonhoz és Palmerstonhoz azzal a kéréssel, hogy nagyköveteik által intsék a császárt magyar politikájának megváltoztatására.¹

Megfontolatlan volt ez a lépés már csak azért is, mert Széchenyi jól tudta, hogy 1859-ben Savoya és Nizza annexiója hírének kipattanása után igen barátságtalan hangulat keletkezett Angliában Napoleon ellen. Hiszen a Duplex-levél is célozott arra, hogy a francia császár az invázió veszélyével fenyegeti Angliát. Nem volt tehát elképzelhető, hogy III. Napoleon és Palmerston ekkor akár párhuzamos, akár együttes diplomáciai közbenjárásra határozhatnák el magukat. Széchenyi politikai pályáján az egyszer «a szív, legyőzte az észet». De vajon mit is írt Palmerstonnak? Falk előtt felolvasta a levelet. Falk emlékezte után azt írja, hogy Széchenyi levelében «főleg Magyar-

¹ Károlyi I. 233 /4. 11.

országnak Ausztriára, ennek pedig az angol kereskedelemre való nemzetgazdasági jelentősége volt első helyen kiemelve».¹ Ebből a határozatlan tartalmú kivonatból azt kell következtetnünk, hogy Széchenyi Loftusnak 1858-iki angol-magyar kereskedelmi terveit emelte ki a Palmerstonhoz írt levélben. Széchenyi Loftustól még kétszer kért és kapott diplomáciai segítséget.

Loftus 1859 december 1-én elküldötte John Eussellnek Hollán röpiratát (*Zur ungarischen Frage*), majd 1860 február 2-án Széchenyinek *Offenes Promemoriáját*. Mindkét, eléggé bő felterjesztésében kifejtette, hogy a szerzők szerint a magyar nemzet nem kedvezményeket kér a császártól, hanem régi törvényes jogokat s hogy csakis e jogok helyreállítása által remélhető a dinasztia és a nemzet kibékülése.²

Széchenyi kívánta, hogy a két röpirat tartalmával az angol külügyminiszter ne csak a lapok útján, hanem nagykövetének magyarázatai kíséretében ismerkedjék meg.

Russell azonban 1860 elején még nem akarta felingerelni Ausztriát a magyar kérdésbe való beavatkozással, Rechberg pedig a fontolva haladás módszerét nem akarta elejteni. Kormányára forradalmakat szimatolva, házkutatásokat rendezett, a helyett, hogy kielégítette volna a reformok iránt felkeltett várakozást. Mindez jelentékenyen hatott Széchenyi lelki betegségének fejlesztésére.

Loftus gróf Zichy Edmund társaságában 1860

¹ Falk M.: *Kor- és Jellemképek*, 134. 1.

² Mind a két jelentés P. R. O. F. O., 7.

április elején ellátogatott Döblingbe, talán egy nappal azután, hogy Széchenyi naplóját ezzel a feljegyzéssel zárta le: «április 1. Nem bírom magam megmenteni». «Rossz egészségben és igen levert hangulatban találtam Széchenyit, — írja Loftus emlékirataiban. — Úgy látszott, hogy már nem reméli többé hazája jogainak helyreállítását, és nagy szomorúsággal beszélt a múlt-ról.» Hogy mit beszélt a múlt-ról, azt Loftus nem jegyzi fel. De talán nem vagyunk vakmerőek, ha ismert adatokból kiegészíteni próbáljuk Loftus elbeszélését. Széchenyi körülbelül így beszélhetett: Nincsen remény; az ifjú császár hajthatatlan; tanácsosai vagy félénkek, vagy rosszakarátúak a magyarság iránt, a külföldi segítségben többé már alig bízom. Milyen szép ország volt Magyarország a forradalom előtt. Ha ön nem izgatom fel a nemzeti szenvedélyeket, békésen felemelkedett volna, egyetértésben dinasztiájával, csodálatos anyagi és szellemi virágzásra.

Loftus így folytatja elbeszélését: «Próbáltam felvidámítani, de hasztalanul, lelkére szomorúság borult. Ajánlkozott, hogy küld nekem huszonnégy palack tokaji bort, melyeket már évek óta tartogat pincéjében». Ez elbeszélést így értelmezzük: Loftus nem értette meg Széchenyi panaszait, derültebb szint próbált adni a párbeszédnek, de Széchenyi folyvást ismételte rettentő önvád-jait. Egyszerre azonban a remény egy szikrája pattant ki borús hangulatából. A borital ugyanis az akkori diplomácia rábeszélő törekvéseiben nem látszott megvetendő eszköznek. Károlyi Árpád beszéli, hogy 1860 márciusában a bécsi kormány egy trieszti zsidó bornagykereskedő

által jó borok késtoltatásával akart hatni a londoni főbb lapok vezetőire.¹ A *Times* 1860 március elseji számában egy Pestről keltezett levél azt a hírt közli, hogy az osztrák kormány egy magyar borkiviteli társaságot nem engedélyezett attól való féltében, hogyha az angoloknak megengedik a magyar bor ivását, még több szimpátiát fognak érezni a magyarok iránt.

Nem lehetetlen, hogy ezt a levelet Széchenyi írta vagy iratta. Alighanem gondolt a levélre, midőn kétségbeesett önvádjai közben hirtelen felajánlotta Loftusnak «a borok fejedelmét, az aranyszínű tokajit».² De különben is Loftusnak sok szívességét udvarias figyelemmel szeretne volna viszonzni. Loftus a tokajit nem akarta elfogadni, azt mondta, hogy jobb lesz, ha a gróf azt a maga használatára tartogatja, a nemes bor felvidámíthatná és elkergetné kétségbeejtő gondolatait.

A bibliaolvasó, buzgó protestáns lord ekkor alighanem a *Példabeszédek* e sorára gondolt: «Adjátok a bort a keseredett szívű embereknek». De Széchenyi a lord szavaira csak ennyit felelt: «Nekem már nincs szükségem a borra».³

Április 7-ikén, egy nappal öngyilkossága előtt, elküldötte a huszonnégy palackot Loftusnak. Végső küzdelmében is a lordra gondolt. Mintha utolsó küldeményével azt izente volna neki, hogy

¹ Károlyi I. 68. 1.

² Széchenyi szavai a gróf Zichy Edmondhoz írt levélben.

³ Loftus *Reminiscences* II. 154. Kropf, Friedrich s Károlyi is ismertették e jelenetet Loftus után. Mi azt kibővíteni próbáltak magyarázatokkal.

ne felejtse el azt az országot, mely napjának tüzeit öntötte a tokaji borba.

Nem is felejtette el. Néhány héttel Széchenyi halála után, 1860 április 30-án felolvasta Lof tus lord John Russell sürgönyét Rechberg előtt. Ebben a miniszter kifejtette az angol királyi kormány nagy örömét azon a híren, hogy az ausztriai császár Magyarországon oly politikai újításokat tervez, melyek a régi intézmények alapjára helyezik a kormányzást s így a magyar közvélemény szíves fogadtatására számíthatnak. E beszélgetés óta az angol követség többször és következetesen sürgette a magyarországi törvényes állapot helyreállítását. Elhangzott tehát a megváltó szó, melyet Széchenyi oly türelmetlenül, oly epedve várt élete utolsó éveiben. De ő már nem hallotta a szót, neki, mint a költő mondja: «Tört hittel kelle délben a koporsóba szállnia».

GRÓF TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE.*

Mennél inkább távolodunk attól a szörnyű pillanattól, melyben Tisza István meggyilkoltatásának hírért hallottuk, annál mélyebben érezzük a veszteség nagyságát. Vigaszt keresünk abban, hogy képét újra meg újra felidézzük emléünkbe. Társaságunk ezt a feladatot olyan tagjára bízta, aki elköltözött társunk megrendítő' pályáját csak a közönség soraiból szemlélhette, aki ezért arra kénytelen szorítkozni, hogy Tisza jellemének és sorsának rajzában személyes benyomások segítségével és az ékesszólás tehetsége nélkül keresse azt, ami Tiszának oly felette drága volt, az egyszerű igazságot.

I.

Az életrajzíróknak azt a szokását, hogy hősük jellemvonásait az elődök lelki életével hozzák kapcsolatba, követni szokták néha a politikai ellenfelek is. Tisza István első miniszterelnöksége kezdetén egy leleményes ellenzéki képviselő, hivatkozván az erőskezű bihari adminisztrátorra, kétkedett az új kormányelnök nemzethűségében.

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1920 november 7-iki ülésén. L. Budapesti Szemle. 1920 okt.—dec.

Tisza erre így válaszolt: «Hogy valakinek nagybátyja az alkotmányos korszakban aulikus volt, ezért ebben a házban fegyvert kovácsolni ellene nem lehet. Különben az abszolutizmus alatt egyik nagyatyámat halálra ítélték, atyám és testvére a csatatéren voltak s az egyik sebeitől borítva maradt a csatatéren».¹

Tiszát különösen sértette az a méltatlanság, melyet a lármás közvélemény atyja iránt tanúsított. El nem hervadó koszorút tett atyja koporsójára, midőn Szalontán, 1902-iki gondnoki székfoglalójában, így emlékezett meg róla: «Keresztényen volt a szó oly igaz, oly magas és mély értelmében, minőben azt, fájdalom, nagyon kevés emberről mondhatjuk el. Dicséret és jutalom nem csábította, gyűlölet és erőszak nem riasztotta el, földi hatalom nem tántoríthatta meg; saját hatalma nem kápráztatta el s a másé nem téríthette ki lelkiismerete által eléje szabott útjából».

Ilyen ideál lebegett Tisza István előtt az apai házban. Volt némi hasonlóság apa és fiú között; a fiú hangja, szónoki taglejtései és egyes fordulatai emlékeztettek atyjára, de a lényegben különbözött tőle. Tisza Kálmán, kinek anyja és nagyanyja Teleki leányok voltak, érdekes példáját mutatja a nőágon átöröklött ősi sajátságok felújulásának. Szakasztott mása volt Teleki Mihálynak, Apafi mindenható tanácsosának. Két század választja el őket, de már külsejükben is van némi egyezés, egész valójuk egyformasága még feltűnőbb. Mind a ketten heves kurucok ifjú-

¹ 1903 november 28-iki beszéde a képviselőházban.

ságukban, majd meghiggadnak és az udvarnak hívei lesznek. Egykedvűen tűrik a népszerűtlenséget és a rágalmakat. Okosan alkalmazkodnak, de ha kell, életüket is kockáztatják az ügyért, melyet szolgálnak. Egyenlő szívóssággal ragaszkodnak hatalmukhoz és a közügyhöz, mert a kettőnek érdeke naivul összefonódik érzésükben.

Bizonyára Tisza István egyéniségére is hatott a nőági ősök öröksége. Számba kell vennünk azt, hogy anyja egy régi, hatalmas germán nemzetiségnek volt a sarja. A Degenfeldek ősi fészke Svájcban, a Habsburg várnak szomszédságában épült; már a IX. században említenek egy harcias Degenfeldet, akinek utódjai több ágra oszolva, a nagy hadvezérnek, herceg Schombergnek vérével egyesülve, Európa különböző országaiban szerepelnek mint katonák és államférfiak. A zord harcosok, a komolyszavú miniszterek és diplomaták e csoportja mellett feltűnik a Tisza-család történetében egy rajongó, halvány ifjú, ki a «szelíd lant tisztességére vágyódott». Tisza Domokos, Kálmánnak öccse, tizennyolcadik évében halt meg; költői kísérleteiről szólva, Arany János megállapítja, hogy Tisza Domokosban, ha «egészen kifejlik, a haza egyik koszorúsát fogja üdvözölni».

De ki tudná nyomon követni az emberi hajlamok s indulatok szeszélyes vándorútját egy család történetében végig a nemzedékek hosszú során? Elég az, hogy előttünk áll az eredmény, a változatos és dús örökséget összefoglaló egyéniség. Tisza István ez örökségét így részletezhetjük: magyar úri önérzet, erős politikai érzék, katonai erények, germán felfogása az állami élet

fegyelmének és oly hőfoka az érzésnek, mely költői csillámmal vonta be az államférfiú gyakorlati célú küzdelmeit is.

II.

De még a családi történet kezdeténél is régibb időre kell visszamennünk, ha Tisza István egyéniségének legmélyebb gyökereit akarjuk fölfedni. Az ötödik században a nagy hippói püspök hitének és eszének lenyűgöző erejével kifejtette a szentírásból a predesztináció tanát. Isten — úgymond Sz. Ágoston — akaratának titokzatosságában helyezte el kegyelmének kincseit a saját akarata s nem a mienk szerint. Hiszen Szent Pál már megmondotta: Nem azé a választás, akinek arra akaratja vagyon, sem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené. Az előre elválasztás tana Szt. Ágoston után is élt az egyházban, míg végre Kálvin János azt teológiai rendszerének középpontjába emelte. Zordon és titokzatos tanítása híveit istentől adott erejük teljes kifejtésére ösztönzi, hogy ez ismertetőjelen megbizonyosodjanak elválasztásuk felől.¹ Aki érzi elválasztását, Isten dicsőségét szolgálja tetteivel, felelősségérzete rendkívüli és a legnagyobb veszély sem zavarja meg az Úr akaratába vetett bizalmában. A Kálvin tételét valló nagy államférfiak, bármely nemzethez tartoznak is, a lelki rokonság feltűnő jeleit mutatják. Tisza István élete történetének egy-egy részlete elevenedik fel előttünk, ha Coligny

² L. Troeltsch munkáit a protestantizmusról a *Cultur der Gegenwart*ban s másutt is; a magyar irodalomban Antal Géza: *Tanulmányok*.

Gáspár, Cromwell Olivér, Jan de Witt vagy Guizot életrajzait lapozgatjuk. Colignyt figyelmeztetik arra, hogy veszélyben van élete IX. Károly udvarában, maga is ismeri a veszélyt, de Párizsban marad és a Szent Bertalanéj első áldozata lesz. Cromwell e szavakkal kergeti szét a hosszú parlamentet: «Legyen vége a ti fecsegéseknek». Jan de Witt szembeszáll egy népszerű áramlattal, mire a hollandiak meggyűlölik és egy szerencsétlen háború következményeiért igazságtalan módon felelőssé teszik. A hágai csőcselék vadállati dühvel koncolja fel a legigazibb hollandi hazafit.

Lajos Fülöp miniszterelnöke, Guizot, a parlamenti többségre támaszkodva s dacolva a forradalomra izgató ellenzékkel, mindvégig helyén marad és visszautasítja a választójog kiterjesztését. Ezek a férfiak magános lelkűek, nehéz őket útjukból csak kevéssé is eltéríteni; mintha ércből volnának. Ilyen volt Tisza István is. Büszkén emelt fővel, de Isten előtt alázatos lélekkel járt az emberek között. Vallásos hite nem csupán a nevelés által volt lelkébe oltva, de ki is küzdötte azt, hogy a saját szavait idézzük, mindazzal a kísértéssel szemben, amit kulturális téren is jelent a modern élet a keresztyén emberre nézve.¹ És hite kiállotta a tűzpróbát.

III.

A magyar iskolákon megkezdett tanulmányok kiegészítése végett Tisza István 1877 őszén, ti-

¹ Elnöki megnyitó a Prot. Irod. Társ. díszgyűlésén. 1917.

zenhat éves korában, a berlini egyetem hallgatója lett. Itt töltött egy évet, majd az 1879-iki teli féléven át a heidelbergi egyetemen tanult. Nagy eseményeknek volt ez idő alatt tanúja Németországban. Berlinben volt az 1878-iki kongresszus idején, midőn Bismarck tekintélye előtt egész Európa meghajolt. A kancellár ekkor pályájának jelentékeny fordulójához jutott. A birodalom belügyei most mélyebben érdekelték, mint 1871 óta bármikor. Az indirekt adók, majd a védvám által a birodalmi pénzügyeket akarta megszilárdítani, hogy a partikulárizmus erejét gyengítse. Ellenállása meghiúsította a centrumnak és a haladó pártnak azt a kívánságát, hogy a német birodalom felvegye a parlamentáris kormány formát. Rödel és Nobiling merényletei I. Vilmos császár ellen figyelmeztették Németországot a szocializmus veszélyeire. Volt elégtelenség és pártviszály a német birodalomban, de az ifjú Tisza kedélyére mély benyomást tett a német birodalom rohamosan emelkedő hatalma, az erkölcsi szigor és fegyelem, melynek példáit mindenütt látta s először is az egyetemeken. Sokszor emlegette később is, hogy a német egyetemek tanári szobáiból, mihelyt egy negyedét ütött az óra, Európa legelső celebritásai egyszerre indulnak el tantermeikbe és e látványnak milyen fölemelő a hatása. Bámulta Bismarck diplomáciai lángeszét, nagy jártasságra tett szert a Bismarck-irodalomban, de azt nem mondhatni, hogy mindenben követendő ideáljának választotta a kancellárt.

A gazdasági, a társadalmi, a belső s részben a külső politika kérdéseiben nem helyeselte Bismarck irányát, de a német egységért vívott küz-

delmeit feltétlenül magasztalta s mélyen vonzódott egyéniségéhez, mely olyan volt, mintha a Nibelungen-ének hősei közül kelt volna életre,, hogy zseniális könnyedséggel mozogjon a XIX. századi kultúra formái között. Tiszát ez a vonzalom ösztönözte a *Sadovától Sedanig* című értekezés megírására. Tanáraitól sokat tanult, de nem esküdött mesterek szavára, sőt ekkor még nagyon is fiatal hévvel bírálta a legnagyobb tudósokat. Hallgatta Wagner Adolfot, Gneistot,, de felfogásukkal ellenkezett; mélyebben hatott rá az angol nemzetgazdasági iskola, különösen Ricardo, kinek azt az elvét, hogy az «egyéni előny követése bámulatosan kapcsolatos az összességnek egyetemes jólétével» alkalmazza nemzetgazdasági fejtegetéseiben Németországban volt, midőn I. Vilmos császár 1879-ben aláírta a német-osztrák-magyar szövetség oklevelét. Tisza azzal a meggyőződéssel hagyta el Németországot, hogy a birodalom ereje meg nem törhető és a vele kötött szövetség által az osztrák-magyar monarchia jövője szilárd alapra van építve. Ha sejtette volna ekkor, hogy a gyenge utódok mily hamar fogják eltékozolni az apáktól gyűjtött kincseket és hogy a katasztrófa hazáját is elsodorja!

Ezután több hónapot töltött Franciaországban, majd Angliában. A franciák retori szokásai,, közéletük hiú izgatottsága annyira nem illettek természetéhez, hogy szinte elfedték előtte a nemzet értékes tulajdonságait. Annál jobban érezte magát Angliában. Nagyon megszerette az angol társadalmi életet, nem győzte csodálni az angol közszellem erejét. «A nemzeti eszme» mondja egyszer Angliáról «a maga minden alacsony egyéni

önzésén diadalmaskodó fenségében nemesebben, ragyogóbban nem jelenhet meg sehol.»¹ Angliában gyökerezett meg lelke mélyéig a parlamentáris kormányforma szeretete. «A parlamentáris kormány forma — úgymond — a jelenkor nemzeti közéletének az a formája, amely szabadságot és rendet, egyéni szabad mozgást és szervezett nemzeti erőt a legtökéletesebben egyesít magában.»² Boldog büszkeséggel töltötte el lelkét az a remény, hogy Magyarországot e kormányforma hamisítatlan épsége fel fogja virágoztatni. Ez ifjúkori útjaiban lelkiismeretes alapossággal készült a közpályára.

IV.

Mert koránérett ifjú volt. Már tizenöt éves korában Ausztria és Magyarország viszonyát oly világosan, annyi politikai belátással fejtegeti, hogy e tekintetben sok őszhajú honatya is tanulhatott volna tőle.³ Izmos, táplálékra éhes értelmisége megbirkózott a legnehezebb tárgyakkal is. Ismereteinek terjedelme tiszteletet parancsolt. A nemzetgazdasági szaklapok nagyrabecsült munkatársa volt, az újabbkori s különösen az angol újabbkori történet ismeretében kevesen versenyeztek vele. Magasrangú katonatisztek csodálkoztak a hadtörténetben való jártasságán, az államiélet minden ágához szakértelemmel szólt.

A magyar közönség bizonyos idegenkedéssel

¹ Az angol főrendiház válsága. *Magyar Figyelő*. 1911.

² Egy kis tarlózás az angol parlamentarizmus mezején. *Magyar Figyelő*. 1912.

³ Egy barátjához írt levelében.

fogadta azt az író, ki még igen fiatalon az adóáthárítás elméletével lépett fel, majd agrárpolitikáról írt, a valutáról, a húsdrágaságról, a búzá-
 árák csökkenéséről elmélkedett s a magyar költsé-
 ségvetések számoszlopaiból igyekezett, tanulsá-
 gokat lefejtetni. Mindez rideg, egyoldalúan ki-
 művelt értelmiség foglalkozásának látszott. Még
 őszinte tisztelői között is voltak, kik az ember-
 ismeret és a fantázia hiányát vetették szemére.
 Mindezeket más szempontból kell néznünk. Em-
 berismeretét nem kell a nagy léleklátók démoni
 erejéhez mérnünk. Nagyon bízott a józan ész
 hatalmában, a tömegek szenvedélyeinek csapon-
 gásai iránt kevesebb érzéket mutatott. Lelké-
 nek rendkívüli előkelősége nem vette észre az
 alacsony indulatú emberi okosság fogásait vagy
 nem törődött velük. Történeti jellemrajzaiban,
 nekrológjaiban, polémiáiban sok lélektani érzék
 nyilvánul. Általában jól tudta, hogy mit kell az
 emberekről hinnie és e téren is erkölcsi érzéke
 eléggé megbízható kalauza volt.

Könnyű észrevennünk gazdasági fejtegetései
 mögött is a hazafias szenvedély nagy heveségét.
 E szenvedélye teszi néha érdekessé polémiáiban,
 nem mintha személyét sértené az ellenmondás,
 hanem mivel leikén melengetett eszméit félti.
 Eszméit gazdag tapasztalatai és ismeretei köré-
 ből oly logikával fejti ki, melyben több az egye-
 nesen célratörekvő erő, semmint a dialektikai
 hajlékonyság. Logikájának e módja, szenvedé-
 lyének ily hevesége által egynémely eszméje
 lelkében kiváltságos helyre, mintegy szentélybe
 jut s ott el van zárva az élet durva érintésétől.

Van bizonyos fantasztikus színe az ilyen lelki

életnek. Nem is igen lehet meg fantázia nélkül az olyan államférfiú, aki új irányt szab egy nemzetnek, még ha a sors el is tiltja attól, hogy ez irányban az ígéret földjére vezesse.

Tisza értekezéseiben a magyar nyelvnek tiszta bősége és erélye, a szerkezetnek világossága a szerző esztétikai érzékének biztos jelei. Essayi közül a legkiválóbb a Barras emlékiratairól szóló, a kor és egyén rajzának élénksége, eredeti felfogásának emelkedettsége miatt e nemben irodalmunknak legjelesebb alkotásai közé tartozik. Fogékony volt a szép iránt a természetben és a művészetben egyaránt. «Őt — úgymond — extázisba ejtette a magyar alföld téli és nyári színpompája, a délelőtti napfény életrekeltő ragyogása s a közlő est páráin átszűrődő napsugarak misztikus harmóniája.»

A tájfestőtől azt követelte, hogy éreztesse velünk a természet színpompáját és harmóniáját és ne bosszantson feltolakodó szubjektivizmussal. Képzőművészeti esztétikáját e szavakban foglalja össze: «Lelke egész erejével objektív akar lenni minden e névre valóban méltó igazi művész». Az egyéniség túltengését a költészetben sem szerette. Petőfit nem igen bírta megkedvelni, annál többre becsülte Arany Jánost. Vörösmartyt a Merengőhöz költőjének nevezte, Arany költeményei közül leginkább szerette a *Kertben* címűt. A lírai költőtől ugyanis azt kívánta, hogy férfias eszméket, életbölcsest öltöztessen választékos nyelvnek díszes köntösébe. Azt hitte, hogy a művészet országában eléggé tág tere van a szubjektivizmusnak a zenében. Beszél Beethoven «lelkének mélységes költői ihletéről».

A legnagyobb hévvel és elragadtatással fejtegeti a magyar népzenenek «utólérhetetlen költői báját és mélységét». A magyar földnek, a magyar nemzeti léleknek produktuma ez, mely a cigányban csak megértő kedélyre talál. «Ó, pedig a szilaj életkedvvel s borongó bánattal telt emberi szívnek, az emberi érzelmek és szenvedélyek egész tárházának milyen gazdag, milyen gyönyörűséges megnyilatkozása a magyar zene».¹

Faj szeretetének egész költészetét tárja ki, midőn azokra a barna zenészekre emlékszik, akik az ő fiatal korában megindították magyar szívét művészi játékkal. Gyönyörűsége telt a magyar népdalokban is, ha jó érzést és humort talált bennük. Nem hízelgett a magyar népnek, de szívéből szerette, hiszen tulajdonkép egy volt vele, ha nézzük acélos idegeit, friss, szeretetreméltó közvetlenségét, népies humorát és hamisítatlan magyar beszédét. Gyakran írt igazán népies, a magyar nép eszejárásához alkalmazkodó kitűnő politikai cikkeket, hogy kimélyítse a hatást, melyet szónoklatai által kívánt elérni.

Nem tartozott azokhoz a szónokokhoz, akik bárminő témáról váltakozó hangnemben tudnak beszélni, akik fantáziájuk röptével, a közönség elfogult érzelmeire való művészi számítással zajos sikereket érnek el. De nem ijedt meg az ilyen szónokoktól. «Én elememben érzem magamat az erős parlamentáris csaták között» — mondja egyszer. Nem igen hagyott támadást válasz nélkül s volt parittyája a Góliáthok számára is. Egy-egy

¹ Tisza esztétikai nézeteire nézve 1. különösen a *Magyar Figyelő-ben* közölt különféle cikkeit.

hirtelen ötlettel sok felfűjt okoskodást pattantott szét, sok hamis fényben csillogó gondolatot tört darabokra érveinek kalapácsával. De általában egyszerűen fejtegető szónok volt, nem akart ragyogni, nem akart félrevezetni, hanem megvilágította a tárgyat becsületesen, néha szinte diszsertációkat mondott. Csak akkor volt nagy szónok, amikor hazafias szenvedélye fellobbant, amikor szívének teljességéből szólt szája. Ilyenkor hatalmas tűz áradt ki szavaiból, messzire világító és örökké melegítő.

V.

Midőn Tisza István a politikai pályára lépett, azt vette észre, hogy Deák hagyományait, az 1867-iki kiegyezés szellemét, sőt intézményeit is védenie kell nem a magyar nemzet ellenségeinek, hanem magának a magyar nemzetnek támadásai ellen.

Csodálatos jelensége ez a magyar történetnek. Támadtuk azt, aminek örülnünk kellett volna, támadtuk azt, amit ellenségeink irigyeltek tőlünk, támadtuk erőnknek és nagyságunknak forrását és nem láttuk ellenségeink arcán a lenéző és kárörvendő gúny mosolyt.

Pedig az 1867-iki kiegyezés valóságos remekmű volt magyar szempontból, úrrá tette a magyart a Kárpátoktól az Adriáig, csak egy-két áldozatot követelt tőle, olyanokat, melyek az önrendelkezés nagy adományához képest nem voltak jelentékenyek.

Azonban a magyar nép nem szerette Deák művét, mert 1867 nem volt 1848. A népre varázs-

erővel hatott a jobbágy-felszabadítás évének emléke; érezte, bár világosan kimagyarázni nem tudta, hogy 67 valamiben eltér 48-tól és ezért hallgatott azok szavára, akik előtte 48 dicsőségét vonultatták fel Deák bölcsesége ellen. Ezek a vezetők nem magyarázták meg a népnek, hogy az 1848-iki törvények is elismerték a közös-ügyeket, de mivel a törvény sebtében készült, nem gondoskodott kellően azoknak kezeléséről. Megalkotta a magyar hadügyminisztériumot s a magyar külügyminisztériumot, de hogy mikép működjenek együtt a *pragmatica sanctio* által Magyarországgal összekapcsolt örökös tartományok minisztereivel, arról nem gondoskodott. E rendezetlenség volt főoka a nagy összeütközésnek, és Deák okulva a történet tanulságán, helyreállította ugyan az 1848-iki törvények lényegét, de szabályozta a közös-ügyek kezelésének módját. Tisza István népies nyelven magyarázta meg a különbséget 48 és 67 között az *Igazmondó* olvasóinak. «1867 — úgymond — nem megrontása a 48-nak, hanem biztosítása, kiépítése, végleges diadalra juttatása s amint közkinccse a 48 az egész magyar nemzetnek, azonképpen kellene a 67-iki műhöz is megnyugvással, meglelégedéssel, hála-telt lélekkel ragaszkodnia az egész magyar nemzetnek!»¹

De nem az igazi 48-asok voltak a 67-es alkotásnak legveszélyesebb ellenségei. Ők hiába hirdették azt, hogy Magyarország elszakadhat Ausztriától veszély nélkül vagy talán még szövetséget is köthet legádázabb ellenségeivel.

¹ *Igazmondó*. 1914 január 3.

Ezt a bölcseséget a magyar intelligencia többsége nem akarta elhinni. De egyszerre, körülbelül a 80-as évek vége óta, a 67-esek táborából kezdtek hirdetni, hogy Deák nem gondolta végleges munkának a kiegyezést, hogy azt fejleszteni kell és ki kell zsákmányolni, különösen a közös hadseregben nemzeti vívmányok által, a nemzeti politika fejlesztésére. És e vívmányokat, ha a szép szó nem használ, ki kell csikarnunk az uralkodótól parlamenti harcok által.

Ez eszmékből nagy küzdelem keletkezett, melynek személyes momentumait érinteni most nem volna helyén. Sőt rá kell mutatnunk arra, hogy a közös intézmények, de különösen a közös hadsereg ellen keletkezett magyar mozgalom kapcsolatban volt európai áramlatokkal. A nemzeti érzés, melyet Európában a napóleoni háborúk ébresztettek öntudatra, egyre fokozódott a XIX. században, míg végre annak utolsó tizedeiben az imperializmus szenvedélyéig emelkedett. Ez a szenvedély megszállotta Európa legnagyobb és legkisebb nemzetét s nálunk is nagy erővel jelentkezett. Nem is tudtuk, hogy minő delejes áramok hatása alá jutottunk, egyszerre csak szűknek érezte a magyar intelligencia is a 67 kereteit, régi divatú táblabírának nevezgették Deák Ferencet, aki nagy kényelemszeretében nem bírta kihasználni a politikai helyzetet. Szerencsére az új nemzedék a maga friss eszével tovább lát a megyeház kapuján és ki fogja erőszakolni Bécs-től a 67-es kiegyezés keretében a magyar vezényszót vagy legalább is a magyar századnyelvet. A nemzet meg volt igézve, mereven a vívmányokra szegezte szemét; nem látta, nem hallotta, hogy ki-

vülről mérges kígyók nyújtózkodnak feléje és farkasok üvöltenek kerítése táján.

Tisza megdöbbsent e látványon és odaállott erős gátnak az ár elé; bölcsebbnél-bölcsebb és szebbnél-szebb szavakkal hirdette, hogy elvesztünk, ha fel nem ébredünk az igézetből, hogy elrontjuk Deák Ferenc alkotásának leglényegesebb értékét a magukban véve becses vívmányok hajhászása által. Ezért érte őt az a vád, hogy nem volt jó politikus, mert ifjúkora eszméihez állhatatosan ragaszkodva, nem értette meg a változó koreszméket. Pedig ellenkezőleg, e téren ő jobban értette meg korát, mint bárki kortársai közül. Nagyon jól tudta, hogy Deák és Andrássy már megcsinálták a magyar imperializmust.

Az ő munkájuknak értelme az volt, hogy egyetértve a dinasztíával, nem bántva a közös hadsereg egységét, sőt annak fejlesztéséhez hozzájárulva, a 9—10 milliónyi magyar uralkodni fog az egész monarchiában. Mert a 67-es kiegyezés az egész monarchiában leginkább a dinasztíának és a magyarságnak közös érdekét elégítette ki s így a dinasztia, mihelyt legyőzi a százados ellentétekből visszamaradt bizalmatlanságot, a 67-es szerződéshez ragaszkodó magyarra fog támaszkodni. Ellenben ha a magyar e szerződés kötelékét tágítani akarja, ha a hadsereg egységét s a többi közös intézményét is bontogatja, a magyarság ellenségei a monarchiában vérszemet kapnak, a dinasztia régi bizalmatlansága feléled s a magyarság fényes pozíciójából ki van verve. Ezért ajánlották Deák és Andrássy mindhalálukig, hogy a magyar ragaszkodjék az 1867-ben kötött kétoldalú szerződésnek még a betűjéhez is. Sajnál-

nunk kell, hogy Tisza, ha nem csalódunk, Szilágyi Dezsőnek, a nagy közjogi szóművésznek hatása alatt nem ismerte el a 67-es kiegyezés szerződészerű jellemét, de máskülönben remekül védelmezte Deák és Andrássy alkotásának lényegét. Rámutatott arra, hogy a 67-es kiegyezés befejezte a sérelmi korszak politikáját, hogy alapot teremtett, melyen «építő nemzeti politikát» fejleszthetünk. Kimutatta, hogy a királlyal egyetértve, csendesén, izgatás nélkül is megmagyarásíthatjuk a közös hadsereg magyar részét, de nem szabad megakasztanunk annak kifejlődését, mert helyzetünk Európában veszélyes és a közös hadseregnek egyik legfőbb rendeltetése az, hogy a mi érdekeinket védelmezze.

Már 1889 januárjában, 28 éves korában, mondotta e prófétai szavakat: «Közéletünknek egyik legsötétebb vonása az a rendszeres, elvakult izgatás, mely a hadsereget és a nemzetet állítja egymás ellen . . . Idestova 12 esztendeje annak^ hogy hol közelebb, hol távolabb jövőben kísért bennünket *egy* nagy európai háború veszélye és szelleme. Nekünk készen kell lennünk és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra. S ha az a háború kiüt,... az nem lesz gyermekjáték s igen könnyen fejlődhetik élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve.»

Ezért sürgette Tisza a hadsereg fejlesztését, ezért küzdött a vívmányok politikája ellen. Ki akarta ragadni a magyar politikát a sérelmi korszakból, melyben elég sokáig vesztegelt és meg akarta szilárdítani egyetértésben az alkotmányos érzésű Ferenc József királlyal a valódi magyar imperializmust.

«Volt-e Mátyás király napjai óta — kérdi Tisza 1904-ben jogos nemzeti büszkeséggel — csak egy pillanat is, midőn a magyar nemzet annyi joggal, annyi szabadsággal rendelkezett és akarata annyi súllyal esett volna a világesemények mérlegének serpenyőjébe mint most?»¹ Ezt az állapotot kívánta Tisza fenntartani. Jobban értette tehát a maga korát, jobban átérezte a múltat és a jövőt, mint a vívmányok bajnokai.

VI.

E vívmányok politikájának leghatalmasabb eszköze az obstrukció volt. Az obstrukciót Tisza nemcsak ezért gyűlölte. Az obstrukció meghiúsította az okvetlenül szükséges katonai reformok idején való életbeléptetését; lehetlenné tette a parlamentarizmust, amely nélkül Tisza nem bírt elképzelni független nemzeti életet, elősegítette a föderalizmus vágyát Ausztriában, hiszen nyílt titok volt, hogy a trónhoz legközelebb álló főherceg gyűlöli a dualizmust; az obstrukció aláásta a tekintély uralmát, melegágya volt a forradalmi szellemnek, kiölte — mint Tisza mondotta — «az ifjúságban a bizalmat a nemzet szabad intézményei iránt és lelkébe öntötte a sivár politikai nihilizmust».² Az obstrukció megrendítette a külföldön az egész monarchia tekintélyét; az a hit, hogy a dualisztikus monarchia Európának második beteg embere, egyrészt az obstrukció miatt terjedt el az antantnak és csatlósainak fő-

¹ Ugrai levél.

² 1898 november 11-iki beszéd.

városaiban. Szóval az obstrukció valóságos anarchiába süllyesztette az országot. Mindez untig elég ok volt Tiszának arra, hogy elhatározza az obstrukciónak letörését. Kiválóbb politikai ellenfelei egyetértettek vele az obstrukció elítélésében, de azt hitték, hogy a veszedelmet szépszerével, alkudozással, türelemmel is meg lehetne előzni. Azonban a koalíció uralma alatt kitört obstrukció nyilvánvalóvá tette, hogy Tiszának volt igaza, midőn azt hirdette, hogy itt olyan betegséggel van dolgunk, melyen csak az erőszakos operáció segíthet.

Tisza érezte, noha rendszeresen ki nem fejtette, hogy az obstrukció nem egyéb, mint kiújulása a nemzet régi, százados bajának. Küzdöttek a fegyelmetlenség szelleme ellen már az erőskezű magyar nemzeti királyok, sőt a nemzeti felkelések vezérei is. Azonban a betegség sohasem volt oly veszedelmes, mint a szó és a sajtó korlátlan szabadságának korában. Halálos elszántság kellett ahhoz, hogy vállalkozzék valaki ily körülmények között a népszerű obstrukció erőszakos letörésére. Miután Tisza kimerítette a türelemnek és a legritkább ékesszólásnak minden eszközét, istenre bízta a sikert és elindult a súlyos kötelesség útján. «Százszor inkább morzsoltatom magam össze az események által, — mondotta ekkor, — semhogy a tétlen félreállítás vagy a gyávaság vádját kelljen a lelkiismeretemen elviselnem».¹ Neki is, mint Sophokles írja Antigonéről, «meleg szíve volt, vért fagylaló tettekre».

¹ 1904 július 18.

Egy nem sikerült kísérlet után másodszor is kardot fogott és övé volt a diadal. Az a páratlanul hősiesség, melyet a magyar nemzet jó-génusza nevében a fegyelmetlenség ősi átka ellen vívott, késő nemzedékekben is a csodálat és lelkesedés érzetét fogja felkelteni.

VII.

Szász Károly Tiszát Széchenyi legkiválóbb tanítványának nevezi. Beöthy Zsolt is keresi a kapcsolatot Széchenyi és Tisza között, noha rámutat lelki életük nagy különbségére. Valóban lehetetlen Széchenyit mellőznünk Tisza pályájának vizsgálatában, noha Tisza ritkán hivatkozik Széchenyire és e hivatkozásokból sem vehető ki, hogy elmélyedt volna Széchenyi életének és műveinek tanulmányába. Többször hivatkozik Deákra, aki-nek erős jogérzetéért, mérsékelt s mégis szilárd közjogi felfogásáért gyermekkorától lelkesedett.

Mindamellettt Tisza a nélkül, hogy sokat tanult volna Széchenyitől, mindenütt az ő nyomán jár. Mint Széchenyi, ő is azt tanította, hogy Magyarország csak egy nagyhatalomnak, az osztrák-magyar monarchiának keretében maradhat meg és élni érdemes élete megszakad, ha e keretből kibontakozik. Mind a ketten tanították, hogy a magyar, ha jobbik eszén jár, uralkodni fog a monarchiában. Mind a ketten hű rojalisták voltak, a nélkül, hogy az elfogult udvari körök bizalmát megnyerhették volna. A bécsi centralisták Tiszát forradalmi szándékokkal gyanúsították és jól látták, hogy Tisza igen félelmetes volna egy forradalom élén.

A nemzetiségi kérdésben Széchenyi és Tisza felfogása tökéletesen egyezett. Tisza alkudozott a nemzetiségekkel, óhajtotta, hogy ne érezzék magukat a haza mostoha gyermekeinek s különösen a nyelvi kérdésben kímélni akarta őket. Azt kívánta a magyar társadalomtól, hogy erkölcsi és politikai felsőbbségének vonzó erejével kösse magához a nemzetiségeket. Tisza a nélkül, hogy átkölcönözte volna, még a «vonzó erő» kifejezés használatában is találkozik Széchenyivel. Széchenyi és Tisza egyaránt haragudtak a meddő közjogi vitákra, mert a nemzet gazdasági és kulturális erejének kifejtése által akarták biztosítani a jövőt. Széchenyi óvta a nemzetet a szív politikájától, vagyis a politikai szenvedélynek a megfontolás feletti uralmától. Tisza ugyan e gondolatot így fejezi ki: «A sors szélvészodorta «zár az falevélként seprí a nemzeteket végzetük felé, ha a higgadt megfontolás s a hazafiúi kötelességérzet szavát elnyomja bennük a szenvedély.»¹

Széchenyire hatott a XVIII. századi racionalizmus és a szent szövetséggel szemben feltámadt «urópai liberalizmus, valaminthogy Tisza is liberálisnak mondotta magát. S mégis mind a ketten politikai és gazdasági kérdésnél legelőször is azt nézték, hogy mit kíván a magyar faj érdeke.

«Egyes ember — mondja Tisza — feláldozhatja a maga énjét eszmék és célok szolgálatában. Nincs eszme és nincs cél, melyért nemzetemet feláldozhatnám.»²

¹ Választójogi tanulmányok. (*Magyar Figyelő*. 1911.)

² 1910-iki beszédek.

Sokszor félreértették Tisza liberalizmusát. «A szabadelvűség — mondta Tisza — nem a frázist uralmából áll. Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, mely a francia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában».¹ Nemzetgazdasági tanulmányaiból mérítette a gazdasági szabadság elvének szeretetét, de nem akarta az elvet Magyarországon korlátlanul alkalmazni. «Mindig a legnagyobb hévvel tiltakoztam az ellen, — mondja egy beszédében, — hogy a liberalizmus szent elve azonosíttassék azokkal a gazdasági irányzatokkal, melyek a gyengék iránti közönyösséget írták zászlójukra.»² Ez elv következtében «nagy nemzeti érdeknek» mondja azt, «hogy lehetőleg fokozzuk a falusi, saját gazdaságában élő, anyagilag, erkölcsileg független, erőteljes magyar családoknak számát. Ez kell, hogy vezesse a mi birtokpolitikánkat».³ Nemcsak a magyar kisbirtokosok osztályát kívánta gyarapítani, hanem egyáltalán vigyázott a magyarfajú földbirtokosok érdekeire. Az önálló vámterületet leginkább azért ellenzi >. mert az átmenettel járó rázkódtatásokat a régi magyar földbirtokos sínylené meg és az átmeneti bajok megszűntével egy új, nem magyar földbirtokos osztály boldogulna.⁴ A hitbizományok fenntartását is óhajtotta, hiszen «minden rombadúló úriházzal gyengül a magyarság pozíciója».⁵

De az ellen tiltakozott, hogy agráriusnak ne-

¹ *Az agrárius kérdésről.*

² 1916 június 16-iki beszéd.

³ U. o.

⁴ 1905 május 5-iki beszéd.

⁵ *Az agrárius kérdésről.*

vezzék; a földművelés, ipar és kereskedés érdekei között nem látott ellentétet, sőt érdekeik kapcsolatára nagy súlyt helyez minden fölmerülő gazdasági kérdés vitatásában.

Határozottan síkra száll a történetileg fejlődött felekezeti oktatás érdekében s általában követeli a történeti előzmények tiszteletét minden téren. Mégis szereti a liberális jelzõt, mert a liberális pártot a reformkorszakbeli ellenzék folytatásának tekinti és e névhez fûzi az újkori magyar történet legnemesebb hagyományait. Tiszának liberalizmusa nem jelent egyebet, mint jogtisztelést, mint a keresztyén erkölcstannak türelmes, néha igen is türelmes gyakorlati alkalmazását. Lényegében ily értelme van a Széchenyi liberalizmusának is.

Széchenyi is hirdette, csakúgy, mint Tisza, hogy a magyar nemzetnek több fegyelemre van szüksége, ezért emlegeti, hogy a magyar összeveteszi a farkas függetlenséget a szabadsággal, «mleget bizonyos baskír politikai módszereket. Széchenyi egész rendszere abból a felfogásból fejlődik ki, hogy a magyar államférfiúnak nevelnie kell nemzetét, hogy elő kell mozdítania mindazt, ami fejleszti a nemzetet és el kell kerülnie azt, ami feltartóztatja fejlődésében. Tisza is azt tartja, hogy a parlamenti anarchia veszedelmesen bomlasztó hatással van a nemzet lelkére. Az irodalomban és a művészetben is észreveszi az anarchiára ingerlő elemeket. A *Magyar Figyelő*-ben írja, hogy «Ady Endre úgynevezett költészetének értelmetlen bombasztja a lelki anarchiának, az ész és szív ürességének kócos takarója».³ Szinyey Mersét

¹ 1912. Levél a szerkesztőhöz.

azért dicséri, mert «minden ecsetvonása diadalmas tiltakozás a művészet kontárkodó anarchiája ellen».¹

A dekadens irodalom és művészet csalogató cé-
gére volt a radikalizmusnak, amely ellen Tisza
szóval és tollal éppúgy küzdött, mint Széchenyi.
Csakhogy Tiszának veszedelmesebb, nemzetkö-
zibb radikalizmus ellen kellett harcolnia. Ez a
radikalizmus a politikai téren az általános választó
jog által akart érvényesülni. E kérdésben a nem-
zeti politikának sok szenvedélyes híve is csatla-
kozott a radikálisokhoz, mert hiszen nemzeti szo-
kás az, hogy meghajlunk a népszerű jelszavak
előtt még akkor is, ha csak látszatra népszerűek.
A nemzeti segédcsapatokkal megerősített radi-
kális tábor nem csekély önérzettel figyelmeztette
Tiszát az általános választójog tekintetében az
európai áramlatra.

Ismerte Tisza is az európai viszonyokat, ala-
posabban foglalkozott az európai történettel és
államtudománnyal, mint sok lármás szociológus,
de mindig azt hirdette, hogy nem kell okvetlenül
minden nyugati divatot követnünk, hogy olykor
vérünket is megmérgezheti egy ital, mely más nem-
zetnek csak könnyebb főfájást okoz.

«Igaz, — így szólt egyik nagy beszédében 1914
márciusában, — hogy Európa népeit egy végzet-
szerű áramlat hajtja a politikai radikalizmus felé;
én nem tudom, ellent fogunk-e állani ennek az
áramlatnak ... de meg kell próbálnunk az ellen-
állást. Ha ezt a magyar szigetet, ezt a maroknyi
kis nemzetet az Úr Isten fenn akarja tartani a
jövőben is, meg kell adnia az erőt ennek a nem-

¹ 20,000 korona. *Magyar Figyelő*, 1912.

zetnek, hogy olyan áramlatoknak, melyek a halál lehelletét fújják reá, ellent tudjon állani, amíg nem késő». ¹

Az általános választójog követelésével szemben Tisza éppen olyan taktikát követett, mint Széchenyi a felelős parlamentáris minisztérium kérdésében. Széchenyi elismerte, hogy politikájának végcélja az angolrendszerű parlamentarizmus megalapítása, de szerinte várnia kell a nemzetnek, míg megérlelődik erre a kormányformára. Tisza is azt mondta, hogy végső célja az általános választói jog, ² de vigyázzunk, ne ugorjunk a sötétbe, gyarapítsuk lassanként a választók számát, és várjuk meg a nagy tömeg politikai érettségének fejlődését. Először is a magyar ipari munkást akarta befogadni az alkotmány sáncaiba. Vajon nem vezették-e bizonyos illúziók abban, hogy a magyar ipari munkást az angol trade unionok tagjaihoz hasonlította politikai érettség dolgában és hogy egyáltalán lehetségesnek tartott angol parlamenti életet Magyarországon, azt nem vizsgáljuk. De az alapelv, melyből a választói jogért vívott harcban kiindult, az a gondolat, hogy «a parlamentarizmus egyenesen lehetlenné válik, ha a képviselőház küzdőterén nem a készség, tehetség és erkölcsi érték tekintetében légerősebbek kerülnek előtérbe», általában igaz s különösen Magyarországot tekintve, szinte minden vitán felül áll. ³

Az ellenállás, melyet Tisza az általános vá-

¹ 1914. március 6.

² 1903 november 30-iki beszéde.

³ Választójogi tanulmányok.

lasztói joggal szemben kifejtett, abba a hírbe hozta, hogy ellensége a munkásoknak. A rágalmazók kara harsány hangon hirdette, hogy Tisza, a sötétlelkű középkori lovag, nem szánja a szegény munkást. Az igaz, hogy Tisza az izgatókat, akik nem a munkásosztályoknak voltak tagjai és a munkásokat felhasználták a maguk érdekében, erős szavakkal ostorozta. De a magyar ipari munkás sorsával Tisza pályája kezdete óta a legmelegebb részvétellel foglalkozott.

Elősegítette az 1891-iki ipari és gyári munkások betegségélyét biztosító törvény alkotását és ismételten figyelmeztette a közjogi álmok hüvelyezésébe elmerült magyar közönséget a szocializmus problémáira.

Ma keserű tapasztalatok alapján átment már a köztudatba az a felfogás, hogy Marx tanításai veszedelmes utópiák. De Tisza ezt már a 90-es években hirdette e szavakkal: «Úgy gondolom, amíg az emberi természet alapján meg nem változik, addig a magánvagyon és a magántőke fogja képezni a termelés, az anyagi jólét egyedüli biztos alapját, addig minden olyan terv és törekvés, mely ennek megváltoztatására irányul, mely legalább a termelésben felhasznált tőkére nézve bizonyos kollektivista szempontot állít fel: merő utópia lesz, mely hiú ábrándokra és esetleg ártatlanul kiontott vérré vezet.»¹

Mivel e vérontást ki akarja kerülni, oly reformokat ajánl, amelyek által «azok sorsa, kik kizárólag munkájukra lesznek utalva, a jövőben emberhez mentől méltóbbá legyen».²

¹ 1897 február 9-iki beszéd. ² U. o.

Követeli a munkás testi épségének védelmét, elismeri a bérharc jogosságát, ha nem erőszakos és nem sérti mások jogát, követeli a gyermek és anya védelmét, a kellő nevelés biztosítását a gyermek számára, a munkás sorsának biztosítását a 1 betegség, baleset, aggkor és munkahiány esetére, a lakásviszonyok rendezését, kellő pihenés és szórakozás lehetőségének biztosítását, sőt kijelentti a következőket is:

«A szocializmus gyűjtőneve alá esik minden olyan törekvés, mely a munkásosztály sorsának javítását állami és társadalmi eszközökkel, az államhatalom s a többi társadalmi osztályok rokonszenves támogatása mellett kívánja elérni. Ilyen értelemben véve, szocialistáknak kell lenni mindnyájunknak.»¹

De őt mégis antiszociális iránnyal vádolták és a munkások legveszedelmesebb ellenségének tüntették fel. Mert a szociológusok érezték, hogy Tisza szocializmusa kielégíthetné a munkásokat és akkor ők hová lesznek. Pedig Tisza nem tapsokért beszélt, hanem minden szava őszinte szándéknak volt kifejezése. Fel akarta venni a munkásokat is a nemzet egységébe, hiszen végső politikai célja ez egységnek megteremtése. E végső célt, e magasztos célt — mint ő mondja — így határozza meg: «Azon kell lennünk, hogy a felekezeti, nemzetiségi osztálygyűlölet és ellentét által ezer darabra szétagolt magyar nemzetet és társadalmat végre a nemzeti célok terén nagy szerves egésszé, nagy eszmék és nagy érzések által együtt dolgozó és élő szervezetté egyesít-

¹Egyház és szocializmus

sük.»¹ Oly cél ez, melyért Széchenyi is feláldozta életét.

Tizának e nagy célt szolgáló reformprogramja rendkívül gazdag volt és sokfelé ágazó. Hogy mennyi valósult meg belőle kormányzása idején, azt majd kellő világításba fogja helyezni életrajza, melyet Horánszky Lajos szerető' gondjától várunk. De hogy kevés az alkotás, mely nevéhez fűződik, annak több oka van. Az egyik az, hogy gondosan kívánta előkészíteni a reformokat s hogy az államháztartás teljes megszilárdulása előtt nem akart oly reformhoz fogni, mely a költségvetés mórlegét folytonosan rosszabbítaná. Azután a nagy rohamos átalakulásokkal majdnem egyenlő értékűnek tartotta a kormányzás részleteinek célszerű elintézését, amint ő mondta, «az úgynevezett apró-cseprő mizériákon való segítséget». E tekintetben is egyezett Széchenyivel, aki egy szederfa ültetését, egy társaskocsi célszerű be rendezését, egy gőzhajó fedélzetének tisztántartását és több ehhez hasonlót egy egész kocsi-dérekra való programnál többre becsült.

És végül Tizának, noha rendkívüli volt munkabírása és kötelességérzete, a parlamenti harcok miatt nem maradt ideje a közigazgatási, az adózási és több más állami és társadalmi reform végrehajtására. Itt kezdődik sorsának tragikumja. Hivatása az volt, hogy folytassa Széchenyinek művét, hogy a nagy újtóhoz méltó bölcseséggel és nemzeti érzéssel előrehaladjon az «építő nemzeti munka» terén, de kormányra jutva, különböző anarchisztikus jelenségek, azután a vív-

¹ 1910-iki beszédek.

mányok politikája s az obstrukció ellen vívott küzdelem lekötötték kezét és mikor méltán hitette, hogy végre szabad előtte az út, kitört az élet-halálharc, melyet már 1889-ben megjósolt.

VIII.

Nyugodtan és minden elfogultság nélkül kell tárgyalnunk azt a kérdést, hogy terheli-e Tiszát a felelősség bárminő mértéke a világháború megindításáért? Tartozunk az igazsággal Tisza emlékének és a reánk zúdult szerencsétlenség következtében hiteles, noha még kiegészítésre szoruló anyag áll rendelkezésünkre a felvetett kérdés tisztázására.

Gróf Berchtold a szerajevói gyilkosság után rögtön elhatározta, hogy a monarchiának végleg le kell számolnia Szerbiával. Midőn e szándékáról értesült a német birodalom kormánya, II. Vilmos császár örömmel fogadta a gondolatot. Neki is az volt a felfogása már 1914 július elsején, hogy Szerbiát haladéktalanul le kell törni. Kétségtelen, hogy II. Vilmost erre a felfogásra az aljas gyilkosság miatt érzett, felháborodása is ösztönözte. De nem csupán érzelmi mozzanatok hatottak rá.

A német vezérkar főnöke, Moltke főtábornok, biztos értesülést szerzett arról, hogy Oroszország, Franciaország és Anglia 1917-re támadó háborút határoztak el Németország ellen. Ezért Moltke szerencsés körülménynek tartotta volna a háború kitörését 1914 nyarán, mert szerinte Oroszország akkor még nem készült el a mérkőzésre, a francia hadsereg pedig az átszervezés állapotá-

ban volt. Az a háború, mely 1917-ben végzetes volna Németországra nézve, 1914-ben a siker reményével biztat — így gondolta Moltke, egy nagy névnek szerencsétlen örököse. A német diplomácia tehát nem igyekezett mérsékelni Berchtold harcias hevét, sőt értésére adta, hogy a dualisztikus monarchia bátran léphet fel Szerbia ellen s hogy bármi történik is, számíthat Németország támogatására. Tisztát meglepte Berchtold harcias szándéka.

Tisza már 1882-ben első irodalmi munkájában azt mondja, hogy «tisztán gazdasági szempontból többet árt, mint használ a legszerencsésebb háború is».¹ Keresztyén érzése is irtózott a vérontástól. Jól tudta, hogy Magyarország mit sem nyerhet egy háborúban, idegen területre nincs szüksége, sőt egy idegen nyelvű területnek idecsatolása nehezítené helyzetünket. Ezért ellenezte Berchtold elhatározását. Először is megghiúsította a külügyminiszternek azt a szerencsétlen szándékát, hogy Szerbiát jegyzék elküldése nélkül kell megrohanni. Tisza is belátta, hogy a monarchia tekintélye okvetlenül megkívánja Szerbia megfenyítését, de azt állította, hogy olyan érelyes, de igazságos követeléseket kell támasztanunk, melyeket Szerbia elfogadhat. 1914 nyarán a diplomáciai helyzetet nem tartotta kedvezőnek reánk nézve; remélte, hogy később kedvezőbb körülmények között vehetjük fel a harcot, ha ugyan ki nem kerülhetjük. Álláspontját így formulázta: meg kell elégednünk Szerbiának diplomáciai megalázása val. Lehetetlen volt a

¹ Adóáthárítás elmélete. 18. 1,

dualisztikus monarchia számára szerencsésebb formulát feltalálni. Ha 1914-ben egy Bismarck ül a magyar miniszterelnöki széken, csak úgy gondolkodott volna, mint Tisza. Az osztrák miniszterelnök, a közös miniszterek s a vezérkar főnöke mindannyian egyetértettek Berchtolddal abban, hogy Szerbiát élesen fogalmazott ultimátum által kell kényszeríteni a háborúra, csak Tisza ellenezte az eljárást a német császár nem csekély bosszúságára.

Berchtold július 8-ikán figyelmeztette Tiszát arra, hogy a német császár határozottan várja a monarchia akcióját Szerbia ellen és Németországban érthetetlen volna, ha a monarchia ez alkalmat elmulasztva, nem mérne csapást az alkalmatlan kis szomszédra. De Tisza még ekkor sem engedett és még július 8-ika után is elegendőnek tartotta Szerbia diplomáciai megalázását, abból a felfogásból indulva ki, hogy a monarchiának a saját érdeke szerint és nem Németország paucására kell cselekednie.

E felfogás mellett maradt egészen július 14-ikéig. Akkor értekezvén gróf Berchtolddal, azután Hötzendorfi Conráddal, majd Tschirtschkyvel, a bécsi német követtel, ama meggyőződésre jutott, hogy az élesen fogalmazott ultimátum elküldése kikerülhetetlen szükségesség. Ez értekezletek részleteit nem ismerjük. De Tisza későbbi nyilatkozataiból és az 1914 júliusi diplomáciai jelentésekből a legnagyobb valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy minő körülmények hatottak Tiszára, midőn eredeti felfogását megváltoztatta.

Először is a szerb sajtónak és a szerb diplomátáknak kifakadásaiból azt kellett következtetnie,

hogy az egyszerű diplomáciai megalázás módszere vagy nem sikerül, vagy nem lesz elégséges orvosszer Szerbiának megfékezésére. De még e megfontolásnál is jobban hathatott reá Németországnak magatartása. A német diplomácia bizonyára nem ok nélkül kívánja oly nyomatékosan a monarchia erélyes fellépését. Bizonyára nem idegenkedik a háborútól, bizonyára jó néven veszi az ultimátum elküldését, mert szükségé van arra szándékainak elfátyolozása végett. Ha most elszakadunk Németországtól, mikor az a mi méltóságunkat vérével akarja védeni, az nem maradna súlyos következmények nélkül, aminthogy a német diplomácia gyöngéden céloz is bizonyos következményekre. Németország könnyen szövetkezhetnék Oroszországgal és «semmiféle angol-francia segítség meg nem gátolhatná az orosz-német szövetséget a monarchia tönkretetésében».¹

Kitehette-e Tisza hazáját ilyen eshetőségnek? És honnan merítse azt a vakmerőséget, hogy a legfőbb katonai tekintélyeknek fegyvertechnikai részletekre alapított szakvéleménye ellenére is tovább ragaszkodjék a békés megoldás lehetőségéhez?

Körülbelül ilyenek lehettek a július 14-iki elhatározásnak okai. Annyi bizonyos, hogy Tisza ekkor igen súlyos okok hatása alatt változtatta meg felfogását. Aki két hétig egyedül állott ellen négy miniszter és a katonai körök háborús szán-

¹ Tisza István az idézett szavakat egy Réz Mihályhoz intézett 1917 szeptember 7-iki leveléből idézzük. Kétségtelen, hogy így gondolkodott 1914 júliusában is, amire akkor még több oka volt. (*Szózat* 1920 okt. 30.)

dekának, az bizonyára jól megfontolta a kérdés minden oldalát, mielőtt nehéz lelki tusa után a háború mellett döntött. Előtte nem az a feladat állott, hogy preventív háborút sem lehet okvetlenül bármily körülmények között kikerülni, hiszen vannak biztosan előrelátott veszélyek, melyeknek megelőzésére ki szabad választani a kellő időt. Előtte e kettős kérdés volt felvetve: menjünk-e a német birodalommal együtt oly háborúba, melyre a katonai szaktekintélyek véleménye szerint most érkezett el az idő vagy ne menjünk a német birodalommal s ez által felbátorítsunk magunk ellen minden Balkán államot, sőt elveszítjük hatalmas és egyetlen igazi barátunkat Európában. A preventív háborút nem Bécsben vagy Budapesten, hanem Berlinben határozták el s a dualisztikus monarchia vezetői megértvén a berlini határozatot, örömmel kaptak rajta, mert úgy látszott, hogy ez úton kimenekülhet a monarchia régen meggyökerezett bajokból.

Csak Tisza érezte a veszélyt, vonakodott egy ideig a német kormánynak alig kimondott, de érthető szándékát elősegíteni, azonban visszariadt a további vonakodás következményeitől. Kétségei között megnyugtatta az a gondolat, hogy a német birodalom vezetői bizonyára megfontoltak minden körülményt, midőn oly politikára határozták el magukat, mely a birodalom jövőjét kockáztatja.

Fájdalmas volt elhatározása és jól érezte súlyát. Érezte, hogy van valami kényszerűség a helyzetben, melyet emberi akarat meg nem másíthat. Érezte, hogy e világtörténeti pillanatra jól illenek kedves költőjének szavai;

Nem mindig ember, aki sorsot intéz,
Gyakran a bölcs is eszköz, pusztá báb.

Volt annyi önmérséklete, hogy kimondatta a közös minisztertanáccsal azt a határozatot, mely szerint a monarchia nem kíván jelentősebb területi hódítást Szerbiában. E határozattal Tisza magyar érdekeket akart megóvni a háború esetére, egyszersmind Oroszországnak aranyhidat akart építeni a visszavonulásra. Az ultimátum politika ellenére is megpróbált minden eszközt a nagy háború kikerülésére.¹

Ezekután kár arról elmélkednünk, hogy miért nem mondott le Tisza a miniszterelnökségről az ultimátum előtt. Jól tudta, hogy nincs komolyan vehető magyar államférfiú, aki az ő helyén más eredményre jutott volna a július 14-iki értekezletek után. És azt is érezte, hogy hazájának szüksége van reá a veszélyben. Mint gróf Klebelsberg Kuno mondja, «ha lombikban vegyileg akarnók összeállítani mindazokat a szellemi és erkölcsi elemeket, melyeket egy háborús miniszterelnöknek magában egyesítenie kell: akkor erre a hivatásra így mesterségesen sem állíthatnánk össze más egyéniséget, mint amilyen a Tisza Istváné volt.»²

¹ L. Kautsky: Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. I., IV. Roderich Gooss: Das Wiener Kabinet und die Entstehung des Weltkrieges. 1919 és Fraknói: Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges. Wien, 1919.

² Elnöki megnyitó beszéde a Történelmi Társulatban. Budapest, 1920.

IX.

A német vezérkar rosszul számított; az ántánt katonailag erősebb volt 1914-ben, semmint Moltke hitte. Diplomáciai, de még katonai tekintetben is jobb lett volna elfogadni Tisza első gondolatát és megvárni az ellenség támadását. A központi hatalmak elvesztették a háborút már augusztus 4-ikén, mikor Anglia fegyveresen beleavatkozott. Anglia, Rómának utódja, meg akarta semmisíteni a német szárazföldi szupremáciát és tengeri hatalmat. Már pedig Angliának «delenda est» ítélete ellen nincsen felelősség. Az amerikai segítség csak siettette a döntést.

Tisza nem tartozott a vérmes optimisták közé, de nem is volt pesszimista. Biztosan tudta már 1915-ben, hogy a középponti hatalmak le nem győzhetik ellenfeleiket, de azt hitte, hogy a német front meg nem törhető. Ezért egyrészt a német és osztrák külügyi kormányokkal szemben a békefeltételek mérséklését kívánta, másrészt kitarásra buzdította nemzetét. Eemélte, hogy ha mi szilárdak maradunk s még békevágynkat sem áruljuk el, az ellenséges országokban a közvélemény kényszeríteni fogja a kormányokat a reánk nézve elfogadható békében való megnyugvásra.

Ez optimizmusa könnyen érthető. Forró szívvel ragaszkodott hazája területéhez s így nehezebben bírt megbarátkozni a katasztrófa gondolatával, mint azok, akik úgy dobták el a terület legnagyobb részét, mintha elviselt ruhájuk lett volna. Továbbá az illetékes katonai körök végletes optimizmusának hatása alól az intéző állam-

férfiak épp felelőségük érzetében nehezebben szabadulhattak, mint mások, akik felelőség nélkül szemlélhették az eseményeket. Tisza még bizonyos szépséggel fogadta a katonai reményeket: kételkedett a tengeralattjáró-harc sikerében. Ha nem a németiség megtörhetetlen erejében ifjúsága óta feltétlenül bízott.

A német és magyar pacifisták kétségtelenül rontották helyzetünket, de győznünk amúgy sem volt lehetséges. Különbékét nem köthettünk. A különbéké német inváziót jelentett: az ántánt szívesen fogadta volna áldozatainkat, de lekötelező mosollyal arcán, végül mégis elosztotta volna területünket.

Nem volt más mód, mint fenéig kiürítenünk az Isten haragjával teljes poharat.

Szerencsétlensége volt a dinasztíának és hazánknak is, hogy az ifjú király elejtette Tiszát a háború alatt, állítólag az általános választójog miatt. Az általános választójog nem láthatta volna el kenyérrel a lövészárkokat, arra sem volt jó, hogy lefegyverezze a szociológusok nagyravágyását és csak naiv lelkek hihették, hogy az ántánt a mi demokratikus átalakulásunkat jó békével fogja meghálálni.

Ha Tisza mindvégig a kormányrúdnál marad, úgy képzeljük, hogy a dolgok másképp alakultak volna. A katasztrófa közeledtének láttára bizonyára megfeszítette volna minden erejét a forradalmi kísérletek elnyomására és a magyar terület védelmére. A katonai védelem közben alkudozott volna az ellenséggel és ha nem is ér el jelentékeny eredményt, legalább megmentett volna bennünket attól a megszálló tudattól, hogy

az ezredéves területet nem védelmeztük akkor, mikor kimondottuk Magyarország teljes függetlenségét.

X.

Igaz, hogy az a rettentő gyűlölet, mely a háború alatt felhalmozódott Tisza ellen, megnehezítette volna helyzetét, még ha felülről támogatják is. A gyűlölet már a háború előtt kezdődött. Nehéz ma elképzelnünk, hogy a magyar közönség igen nagy része mennyire gyűlölte azt a férfit, ki maga volt a megtestesült őszinteség, hazafiság és nagylelkűség s aki szellemének kiválóságával is becsületet szerzett a magyar névnek.

Különböző társadalmi rétegek táplálták e gyűlöletet. Kezdve a legalsó rétegen, a Calibánokat természetök kényszeríti arra, hogy halálosan gyűlöljék a Prosperokat. És a Calibánokhoz csatlakozott sok átlagos szellemű jó magyar, akik zokon vették nemzeti hiúságuk megsértését. Tisza lelkének hő szenvedélyével bízott ugyan nemzete jövőjében, de a magyart mindig kicsiny és elszigetelt nemzetnek mondotta, mely támaszra szorul. A nemzetek néha olyanok, mint a kényeztetett gyermekek, becézteni szeretik magukat, vezetőjüktől azt kívánják, hogy az ő lelke is vegye fel hibáikat, hamar meggyűlölik azt, aki felettük áll és erős kézzel önmehtagadó fegyelmet követel tőlük.

Tisza nem kereste a népszerűség osztogatóinak kegyét, pedig a magyar népre úgy hat a hírlap nyomtatott betűje, mintha varázsige volna. Azután az oligarcha világnak gyűlölködő szelleme tovább élt az újkori parlamentáris korszak párt-

harcaiban. Hiszen Tiszában is volt pártszenvédély, mert pártja nélkül eszméit nem valósíthatta meg, de ő teljes joggal mondhatta magáról: «Nem vezet a gyűlölet szenvedélye, a jó Isten kegyelméből az én lelkemben nagyon sok szeretet és nagyon kevés gyűlölet számára van hely».¹

E különböző irányokból kiinduló gyűlölet a háború alatt egyesülve, feltalálta hogy Tisza csinálta a háborút és ő hosszabbítja meg azt. Lelkiismerete nyugodt volt, tehát nem védekezett. Csak az utolsó percben lebbentette fel a leplet a háború eredetének titkairól, de akkor is inkább államérdekből, semmint a maga védelmére. Igen jellemző rá az a válasz, melyet a cenzúra ügyében hozzáintézett interpellációra adott 1915 végén.

Akkor a cenzúra egy győri tanárt megvédelmezett bizonyos támadások ellen. Tisza az interpellálót így nyugtatta meg: egy szerencsétlen tanárt azért, mert egyéni nézeteit ki merte fejteni, nem kellene bántani, legalább a világháborúban; «ha valakit bántani akarnak, itt vagyok én, mert hiszen egy kicsit több vagy kevesebb, nem a világ».²

És a sajtó élt az engedelemmel.

XI.

Mikor Tisza kipihenhetett volna miniszterelnöksége fáradalmait, kiment a harctérre. Mint Eákosi Jenőnek beszélte, nem bírta el a lelki-

¹ 1912 június 11-iki beszéde.

² 1915 december 7-iki beszéd.

ismerete, hogy otthon üljön kényelmesen, amíg annyi jó magyar a lövészárkokban szenved. Ki akarta venni a maga részét abból a veszedelemből, melynek eltűrésére másokat buzdított. Másrészt igen képzett, kiváló főtiszt volt. Mint miniszterelnök is, bátorkodott néha a hadvezetés stratégiai vagy taktikai kérdéseiről memorandumokat készíten. E memorandumok alap gondolata mindig a magyar terület oltalmazása körül forgott. 1917-ben azt sürgette, hogy a nagy offenzívát Sarrail balkáni serege ellen indítsák meg a szövetségesek, hiszen ez kerülne a legkevesebb áldozatba és ez járna a legtöbb eredménnyel.¹ Úgy gondoljuk, hogy a katonai vezetőség később megbánta e gondolatnak mellőzését.

Vajon a lelkiismereti nyugtalanságon és katonai tehetségének hívó szaván kívül volt-e még más körülmény is, ami Tiszát a harctérre vonzotta?

Az ifjú király rosszul bánt vele, félrelökte a nagy parlamenti többségnek kipróbált hűségű vezérét. Egy régiszabású oligarcha ilyenkor dacosan félreállt és bosszúra gondolt volna. Ellenben Tiszának egy tanulmányában a következő gondolatot olvassuk: «Férfias büszkeségében sértett emberre a hősi halál vonzó gondolat».² Valóban, a harctéren szinte kereste a veszélyt.

¹ Keblovsky osztálytanácsos úr, Tiszának volt titkára volt szíves e véleményt több más irattal együtt rendelkezésemre bocsátani.

² Az angol főrendiház válsága. *Magyar Figyelő* 1911.

XII.

1918 október elején tudta meg hivatalosan, hogy a német front ingadozik és a német vezérkar fegyverszünetre törekszik. E hírek lelke mélyéig megrendítették. Bismarck Németországa meg van törve, a nagy Moltke utódja többé nem gondol az ellenállásra! Mintha örvény nyílt volna meg lába előtt.

Eleintén még remélte, hogy ellenállhatunk a valamennyire tűrhető béke megkötéséig. De a bomlás jelei szédítő gyorsasággal gyarapodtak. A kétségbeesés és a tettvágy kettős kínja szaggatta most Tiszának szívét. Szerette volna még megmenteni nemzete becsületét, de oda volt kötözve a népszerűtlenség sziklájához pokoli hatalmaktól kovácsolt bilincsekkel.

A halálfélelem nem bántotta. Jól tudta, hogy mi vár reá. Balogh Jenőnek megható emlékezéseiben olvassuk, hogy Stürgkh megöletésekor Tisza így szólt: «Azt hittem, én leszek az első».

De helyén maradt és bevárta a csapást.

A nyirkos homályból előrekúszó szerencsevadászok az általános fejetlenség közt sem érezték magukat biztonságban mindaddig, míg életben van a régi magyar királyság utolsó nagy államférfíjja.

Tisza a keresztyén bölcs nyugalomával, a sokat próbált hős büszkeségével állott gyilkosai elé. A sortűz leterítette. Kihullott kezéből a súlyos kard, melyet forgatni nem mindenkinek adatott; szózatot ajka bezárult, hiába vártuk tőle a megaláztatás óráiban a megváltó szavakat.

Miért kellett mind ennek így történnie? Miért kellett egy nemzet reményének hitvány gonosztevők keze alatt elvéreznie? Nem kell-e ily jelet után kételkedve néznünk az ég felé?

Gyötrő kétségeink közt leköti figyelmünket Tisza történetfilozófiája, melyet így foglal össze: «Az emberiség sorsát nem pusztán véletlen intézi. Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül idestova, egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások szikláin és zátonyai között mindig tovább magasztos rendeltetése felé».¹ Vigasztaló gondolat és hinnünk kell igazságában. Mert ha el nem hisszük, az élet értékét, a világtörténet értelmét kellene tagadnunk. De ki merné véges ésszel megállapítani a gondviselés szándékát egy észbontó jelenség láttára? Csak óhajtó sejtéssel merünk gondolni a következőkre.

Tiszát nem értette meg nemzete, midőn itt járt közöttünk. Az írás szavai szerint balgatagok és restszívűek voltunk mindazoknak elhívására, amelyeket ő szólt. Vértanúvá kellett lennie, hogy életének igazságát átérezzük. Mártírkoronájának sugárkévéjében világosan láthatja mindenki Tisza életének tartalmából ez intő szavakat:

Fegyelem, jogtisztelet, építő nemzeti munka és hit a jövőben.

¹ *Barras Emlékiratai*. Budapesti Szemle. 1897.